प्रारूपात्मिका राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः - २०१६

(प्रारूपात्मकाः केचन बिन्दवः)

मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयः
भारतसर्वकारः

विषयसूची

1 प्रस्तावना

2 शिक्षणक्षेत्रे प्रमुखाः समस्याः

3 दृष्टिः, लक्ष्यम्, उद्देशाश्च

4 नीते: संरचना

4.1 शालापूर्वशिक्षणम्

4.2 बालकिशोरशिक्षणाधिकारस्य संरक्षणम्

4.3 विद्यालयशिक्षणे अधिगमस्य परिणामाः

4.4 विद्यालयीयशिक्षणम्

4.5 पाठ्यक्रमस्य नवीकरणं परीक्षापद्धतेः परिष्कारः च

4.6 समावेशिशिक्षणं छात्रसाहाय्यं च

4.7 साक्षरता आजीवनं शिक्षणं च

4.8 शिक्षायां कौशलं नियोजनीयता च

4.9 शिक्षाक्षेत्रे सूचना-संवहनप्रौद्योगिक्याः (आई.सी.टी) उपयोग:

4.10 शिक्षकस्य विकास: प्रबन्धनं च

4.11 शिक्षणे भाषा, संस्कृति: च

4.12 व्यापकशिक्षणमाध्यमेन आत्मविकासः

4.13 विद्यालयानां मूल्याङ्कनं शासनं च

4.14 उच्चशिक्षणे शासनसम्बद्धप्रगतिः

4.15 उन्नतशिक्षणे नियन्त्रणम्

4.16 उन्नतशिक्षणे गुणवत्तायाः आश्वासनम्

4.17 मुक्तदूरस्थशिक्षणं मुक्तजालपुटपाठ्यक्रमः च

4.18 शिक्षाया: अन्ताराष्ट्रीयकरणम्

4.19 उन्नतशिक्षणे प्रशिक्षणकौशलवर्धनम्

4.20 अनुसन्धानं नवगवेषणं नूत्नं ज्ञानं च

4.21 शिक्षणस्य वित्तसाहाय्यम्

5 क्रियान्वयनं परिनिर्वहणं च

अध्यायः - १

प्रस्तावना

भारतेन सर्वदा शिक्षणस्य अतिमहत्त्वयुतं स्थानं परिगणितम् अस्ति । प्राचीनभारते सर्वप्रथमं या शिक्षणपद्धतिः विकसिता सा वेदपद्धतिनाम्ना निर्दिश्यते स्म । तत्र शिक्षणस्य अन्तिमं लक्ष्यं ज्ञानसम्पादनमात्रम् एव न आसीत् । यतः इह परत्र च जीवननिर्वहणस्य सज्जता एव शिक्षणस्य उद्देशः आसीत् तदा । किन्तु तत् कार्यम् आत्मज्ञानद्वारा करणीयम् आसीत् । गुरुकुलपद्धतिः गुरुशिष्यसम्बन्धम् अवर्धयत्, तथा च शिक्षककेन्द्रितां (अध्यापककेन्द्रितां) काञ्चित् पद्धतिं समस्थापयत्, यस्यां पद्धतौ छात्रेण कठोर-अनुशासनयुतं जीवनं यापनीयम् आसीत् । शिक्षकाणां विषये कतिपयानि उत्तरदायित्वानि अपि निर्वहणीयानि आसन् तेन ।

विश्वस्य सर्वप्रथमः विश्वविद्यालयः तक्षशिलायां क्रि.पू. ७०० वर्षावधौ संस्थापितः । नलन्दाविश्वविद्यालयः, यः तस्मिन् समये 'नलन्दामहावीर'नाम्ना निर्दिश्यते स्म सः, आरब्धः चतुर्थे शतके (४०० सा.श.) । सः विश्वस्य अतिश्रेष्ठविश्वविद्यालयेषु अन्यतमः आसीत् । सप्तमे शतके यदा सः विश्वविद्यालयः यशसः उत्तुङ्गशिखरे आसीत् तदा तत्र १०,००० छात्राः, २००० अध्यापकाश्च आसन् । तत्र विज्ञानं, खगोलविज्ञानं, चिकित्साशास्त्रं, तर्कशास्त्रम् इत्यादयः विभिन्नक्षेत्र सम्बद्धाः विभिन्नाः विषयाः तावता एव गाम्भीर्येण अवधानेन च पाठ्यन्ते स्म, यावता गाम्भीर्येण तत्त्वमीमांसा-दर्शन-सांख्य-योगशास्त्राणां, वेदानां, बौद्धधर्मस्य ग्रन्थानां, विदेशीयदर्शनानां च पाठनं प्रचलति स्म । जातीयाः राष्ट्रियाः च सीमाः अतिक्रम्य स्थितः सः नलन्दाविश्वविद्यालयः सुदूरेभ्यः चीना-इण्डोनेषिया-कोरिया-जापान-पर्शिया-टर्की-प्रभृतिभ्यः, अन्येभ्यः देशेभ्यः च छात्रान् विदुषः चापि आकर्षति स्म ।

चरकः, सुश्रुतः, आर्यभटः, भास्कराचार्यः, चाणक्यः, पतञ्जलिः, वात्स्यायनः, एतत्सदृशाः अन्येऽपि बहवः भारतीयविद्वांसः गणितं, खगोलविज्ञानं, भौतविज्ञानं, रसायनशास्त्रं, वैद्यकीयं शस्त्रचिकित्साशास्त्रं, ललितकलाः, यान्त्रिकतन्त्रज्ञानम्, उत्पादनाशास्त्रं, गृहनिर्माणादिसम्बद्धं विज्ञानं, तन्त्रज्ञानं, वास्तुकला, नौकानिर्माणं, नौपरिवहणं, क्रीडा, स्पर्धा इत्यादिषु विभिन्नेषु क्षेत्रेषु विश्वस्य ज्ञानपरम्परां प्रति स्वीयं योगदानम् अयच्छन् । स्वातन्त्र्यान्दोलनकाले गोखले, राममोहनरायः, पण्डितमदनमोहनमालवीयः, गान्धिवर्यः इत्यादयः बहवः नायकाः भारतीयानाम् उत्तमशिक्षणार्थं बहूनि कार्याणि अकुर्वन् ।

स्वातन्त्र्यप्राप्तिसमयादारभ्य अपि शिक्षणस्य प्रगतिविषयः भारतस्य विकासयोजनासु प्रथमस्थाने एव आसीत् । शिक्षणस्य गुणवत्तायाः वर्धनार्थं, शिक्षणे भागग्रहणार्थम्,

उन्नतस्तरीयस्य ज्ञानस्य प्राप्त्यर्थम्, आवश्यकयोः नियमाकार्यक्रमयोः रचनार्थं च भारतसर्वकारेण काले काले बहवः आयोगाः रचिताः अपि । तेषु प्रमुखाः आयोगाः - 'विश्वविद्यालयशिक्षण-आयोगः (१९४८-४९), माध्यमिकशिक्षण-आयोगः (१९५२-५३), शिक्षण-आयोगः (१९६४-६६), राष्ट्रियशिक्षक-आयोगः १ & २ (१९८३-८५) ।

शिक्षण-आयोगस्य निर्देशानाम् आधारेण विरचिता राष्ट्रियशिक्षानीतिः (१९६८) शिक्षणपद्धतेः आमूलाग्रपरिवर्तनं, सर्वेषु स्तरेषु शिक्षणस्य गुणवत्तायाः वर्धनं, विज्ञानतन्त्रज्ञानयोः अभिवृद्धिः, नैतिक-सामाजिकमौल्यानां कृषिः, शिक्षणजनजीवनयोः समीपसम्बन्धकल्पनम् इत्यादीनां विषयाणां प्रामुख्यं प्रत्यपादयत् । तथैव एषा शिक्षानीतिः शिक्षणं राष्ट्रियप्रगतेः, सामान्यनागरिकताज्ञानवर्धनस्य, सांस्कृतिकभाववर्धनस्य, राष्ट्रिय-एकतावर्धनस्य च कारणं यथा स्यात् तथा भूमिकाम् अरचयत् । राष्ट्रियशिक्षानीत्या (१९८६) (१९९२ तमे वर्षे संशोधिता) शिक्षणविषये - "जाति-मत-स्थान-लिङ्गादीनां भेदं विना सर्वेऽपि विद्यार्थिनः कश्चित् एकं स्तरं यावत् तुलनात्मकं गुणात्मकं च शिक्षणं प्राप्नुयुः" इति परिकल्पना उपस्थापिता ।

१९७६ तमे वर्षे कृते ४२ तमे सांविधानिक-अधिनियमे राज्यसूचीतः शिक्षणस्य स्थानान्तरतां परिकल्प्य समवर्तिसूच्यां योजितम् । तत्र अस्माकं देशस्य सङ्घीयस्वरूपस्य महत्त्वस्य अवगमनं निरूप्य सामाञ्जस्यपूर्वकशिक्षणस्य लक्ष्याणां निर्णये राज्य-केन्द्रसर्वकारयोः द्वयोः अपि समानप्राधान्यं प्रतिपादितम् । शिक्षणनीतिः या कापि विरचिता भवतु, सा आन्तरक्षेत्रीयाणाम्, आन्तरमन्त्रालयीयानां च समग्रशिक्षणप्रक्रियाणां निरूपणे राज्यानामपि उत्तरदायित्वं महत्त्वपूर्णम् इति परिगणितम् । अस्याः नीत्याः अनुगुणं राष्ट्रियशैशवशिक्षणनीतिः २०१३, राष्ट्रिययुवनीतिः २०१४, राष्ट्रियकौशलविकास-औद्यमिकनीतिः २०१५ इत्यादीनाम् एतादृशीनां बह्वीनां राष्ट्रियस्तरस्य नीतीनां, राज्यस्तरस्य नीतीनां च प्रामुख्यं परिकल्पितम् ।

१९८६/९२ तमे वर्षे यदा राष्ट्रियशिक्षणनीतिः निरूपिता तदनन्तरं भारते विश्वे चापि महता प्रमाणेन परिवर्तनं जातम् । भारतस्य राजनैतिक-सामाजिक-आर्थिकविकासः तादृशीं गतिम् प्राप्नोत्, यस्यां सुदृढभविष्योन्मुखशिक्षणव्यवस्थायाः आवश्यकता दरीदृश्यते स्म । भारते शिक्षणक्षेत्रसम्बद्धा प्रगतिः सार्वभौमिकप्राथमिकशिक्षणेन सह सांविधानिकानां नियमानां, विधीनां च निरूपणेन सम्भवति । भारतस्य संविधानस्य २००२ तमवर्षीयः ८६ तमः अधिनियमः २१तमेन अनुच्छेदेन सह संयोजितः अस्ति । तदनुगुणं सर्वेभ्यः ६ तः १४ वयस्केभ्यः बालेभ्यः निश्शुल्कस्य अनिवार्यशिक्षणस्य चापि मौलिकाधिकारः प्रदीयते । राज्यस्य विधीनाम् अनुगुणं तस्याः नीत्याः निर्णयः क्रियते । 'बालेभ्यः निश्शुल्कस्य अनिवार्यशिक्षणस्य अधिकारः २००९ इत्येषः अधिनियमः (आर्.टी.ई २००७), यः भारतस्य संविधानस्य २१तमपरिच्छेदान्तर्गतत्वेन परिणामयुतक्रमेण प्रस्तूयते, वदति यत् भारतस्य सर्वेभ्यः ६ तः १४

वयस्केभ्यः बालेभ्यः प्राथमिकशिक्षणस्य समाप्तिपर्यन्तं समीपस्थे विद्यालये निश्शुल्कस्य अनिवार्यशिक्षणस्य च मौलिकाधिकारः वर्तते इति ।

शिक्षणक्षेत्रे महत्त्वभूतानि परिवर्तनानि बहूनि जातानि सन्ति । अद्य शिक्षणस्य गतिविधयः, अध्ययनस्य प्रक्रियाः च कक्ष्यामात्रपरिमिताः न सन्ति । शिक्षणजगत् अपि केवलम् औपचारिकशिक्षणव्यवस्थापर्यन्तं उच्चतरशिक्षणपर्यन्तं वा परिमितं नास्ति । शिक्षणस्य प्रक्रियाः अपि अद्य न केवलं कक्ष्याधारितानां पाठ्यक्रमाणाम् आदानप्रदानेन प्रवर्तन्ते, अपि तु ताः मुद्रणद्वारा, विद्युन्माध्यमद्वारा, सूचना-निर्वहणतन्त्रज्ञानद्वारा, पुस्तकपत्रिकयोः द्वारा च प्रवर्तन्ते । अद्य अध्येतृभिः असङ्घटितमाध्यमादारभ्य सामयिकज्ञानपर्यन्तं सर्वम् उपलभ्यते ।

अद्य नूतनज्ञानस्य सृष्टिः अनुप्रयोगश्चापि अत्यन्तं तीव्रगत्या वर्धमानौ स्तः । तदपि विज्ञानतन्त्रज्ञानयोः क्षेत्रे अत्यधिकप्रमाणेन । जनानां सामान्यजीवनस्य उपरि तेषां प्रभावः, ज्ञानतेजसा परिवर्तमानविश्वस्य परिचयस्य महत्त्वं विद्यार्थिभिः यदवगन्तव्यं तस्य विषयस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थानं परिकल्पितम् अस्ति । प्रवर्धमानायाः ज्ञानाधारित-अर्थव्यवस्थायाः समाजस्य च आवश्यकतानां पूरणे समर्थानां जीवनकौशलानां ज्ञानेन सह मानवकौशलानां विकासस्य आवश्यकतायाः अपि अध्येत्रा जीवनपर्यन्तम् आधारभवनस्य ज्ञानस्य कौशालानां वा अध्ययनं करणीयम् इति विषये प्रोत्साहेन सह अनुच्छेदमपि करोति येन सः परिवर्तनैः सह कौशलैः सह च सामञ्जस्यं वर्धयितुं स्वस्य क्षमतायाः वर्धने अपि मतिं कुर्यात् । शिक्षणस्य परिवर्तमानसामाजिकपरिवेशाः, समानतायाः समावेशानां च लक्ष्याणां राष्ट्रियप्राथमिकतासाधनार्थं, सर्वेषां छात्राणां स्वस्य ज्ञानार्जनस्य अनुभवस्य च प्राप्त्यर्थम् अवसराणां वर्धनं यथा कुर्यात् तथा कर्तुं, सर्वेषां समतामूलशिक्षणस्य सुनिश्चितपरिणामार्थं, छात्राणां विविधसमूहानां ज्ञानार्जनस्य आवश्यकताः प्रति सर्वासां शिक्षणसंस्थानां क्रियाशीलत्वं कल्पयितुं चापि शिक्षणविषये परिवर्तितायाः दृष्टेः अपेक्षा क्रियते ।

नूतनसूचनानां संवहनतन्त्रज्ञानानां च उपयोगः, विशेषतया अन्तर्जालक्षेत्रे, आ गतेभ्यः कतिपयेभ्यः वर्षेभ्यः आश्चर्यकररीत्या वर्धितः अस्ति । नूतनततन्त्रज्ञानं जनानां जीवनं, कार्यं, परस्परसम्पर्कं चापि परिवर्तयदस्ति । एतत् नूतनतन्त्रज्ञानम् अध्येतॄणां नूतनविषयभाण्डारं, नूतनान् अवसरान् च प्रकल्पयदस्ति । शिक्षणव्यवस्थायाम् एतस्य नूतनतन्त्रज्ञानस्य योजनकार्यं शिक्षणक्षेत्रे क्रियमाणेषु प्राथमिककार्येषु प्रमुखम् अस्ति ।

अस्य उपर्युक्तस्य विकासस्य अयमर्थः यत् शिक्षणनीतीनां, शिक्षणवस्तुनः, प्रक्रियाणां च विकासः परिवर्तमानसमयस्य आवश्यकतायाश्च अनुगुणं करणीयः इति । पूर्वतनानाम् अनुभवानां, परिवर्तमानानां राष्ट्रियविकासलक्ष्याणां, सामाजिक-आवश्यकतानां च प्रकाशे भविष्यतः चिन्तनानाम् आवश्यकताः मनसि निधाय, तन्नाम बाल-युव-वयस्कानां परिवर्तमान-आवश्यकताभिः सह स्थानीय-राष्ट्रिय-क्षेत्रीय-वैश्विक-वास्तविकतानां परिवर्तनानि मनसि

संस्थाप्य, शिक्षणक्षेत्रे लक्ष्याणां, संरचनायाः, विषयवस्तुनः, प्रक्रियाणां च नूतनस्वरूपदानं चिन्तनीयम् । अस्य आवश्यकता अस्ति सुमहती । राष्ट्रियशिक्षानीतिः (२०१६ तमवर्षीया) भारते शिक्षणप्रक्रियाणां नूतनस्वरूपदानकार्यस्य मार्गदर्शकरूपेण रचिता अस्ति । सा अस्यां दिशि प्रयासरता अस्ति ।

२०१६ तमवर्षीया राष्ट्रियशिक्षानीतिः तादृशीं काञ्चित् विश्वासयोग्यां शिक्षणव्यवस्थां परिकल्पयन्ति, यस्यां सर्वेषां समानतया गुणावत्तायुक्तशिक्षणप्राप्तये, आजीवनं ज्ञानार्जनाय च अवसराणां सुनिश्चयः भवेत्, या च उत्पादकजीवनस्य यापने, देशस्य विकासप्रक्रियायां भागवहने, वेगेन परिवर्तमानस्य प्रतिपदं वैश्विकीभवतः, ज्ञानाधारितसमाजस्य आवश्यकतानां पूरणे, ज्ञान-कौशल-अभिवृद्धिमौल्यानां धारणे, समर्थानां विद्यार्थिनां स्नातकानां च सज्जीकरणे च समर्था स्यात्, या च भारतस्य विविधताम् अङ्गीकुर्वतां, भारतीयपरम्परा-संस्कृति-इतिहासादीनां सम्माननकर्तॄणां नागरिकाणां निर्माणे, सामाजिकसमरसतायाः धार्मिकबन्धुत्वस्य वर्धने च समर्था भवेत् । एषा दृष्टिः भारतस्य सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिक-सांस्कृतिकविकासे शिक्षणस्य केन्द्रीयमहत्त्वस्य मान्यतां प्रदर्शयति । महात्मा गान्धिवर्यः उक्तवान् आसीत् यत् – "वास्तविकसमस्या एषा अस्ति यत् वास्तविकार्थे शिक्षणं नाम किम् इति जनानां ज्ञानमेव नास्ति । भूमेः मूल्यनिर्धारणं, विपण्यां वस्तूनां योग्यतानिर्णयः च येन प्रकारेण क्रियते तेनैव प्रकारेण वयं शिक्षणस्य मूल्यनिर्धारणं कुर्मः । विद्यार्थिनः अधिकाधिकम् अर्जयितुं समर्थाः येन भवेयुः तादृशमेव शिक्षणं दातुम् इच्छामः वयम् । वयं कदापि विद्यार्थिनां चारित्र्यवर्धनविषये चिन्तनं न कुर्मः" इति । एतैः राष्ट्रपितुः वचनैः प्रेरणां प्राप्य एषा नीतिः मूल्ययुतशिक्षणदानस्य, प्रजानां कौशल-सामर्थ्ययोः वर्धनस्य, राष्ट्रविकासार्थं योगदानकरणस्य, छात्राणां सामर्थ्यवर्धनस्य च सर्वप्राथम्यं परिभावयति । एषा नीतिः अङ्गीकरोति यत् राष्ट्रस्य दीर्घकालिकी आर्थिकप्रगतिः विकासश्च शिक्षणव्यवस्थातः प्राप्यमाणानां छात्राणां गुणवत्तायाः आधारेण महत्त्वपूर्णं स्वरूपं प्राप्नोति इति । तथा च गुणवत्तायाः समानतायाः च आधारशिलायां स्थिता शिक्षणव्यवस्था निरन्तरविकासस्य, प्रवर्धमान-ज्ञानाधारित-अर्थव्यवस्थायाः, समाजे सफलताप्राप्तेः च मुख्यः आधारः भवति । एषा नीतिः शिक्षणं सामाजिक-आर्थिक-सक्रियतानिमित्तम् अत्यन्तं प्रभावपूर्ण-उपकरणरूपेण, समानतामूलस्य न्यायाधारितस्य मानवसमाजस्य निर्माणार्थं महत्त्वपूर्ण-उपकरणत्वेन च स्थितं मन्यते । एषा नीतिः समाजस्य एकीकरणशक्तिरूपेणापि शिक्षणं पश्यति । अस्याः नीतेः स्वीकारः सामाजिकसमरसतायाः राष्ट्रिय-अस्मितायाः च वर्धनं कुर्वतां मूल्यानां शिक्षणदानस्य भूमिकाम् अपि सहार्दम् अङ्गीकरोति । अस्याः दृष्टेः अयमपि अर्थः यत् उत्तमगुणवत्तायुतं शिक्षणं वैश्वीकरण-स्थानीयकरणयोः ऐक्यं सम्पादयति । तथा च भारतीयान् बालान् युवकान् च वैश्विकनागरिकान् कर्तुं साहाय्यम् आचरति, येषां मूलं भारतीयसंस्कृतिपरम्परायां गभीरतया अन्तर्हितं भवति ।

२०१६ तमवर्षीया राष्ट्रियशिक्षणनीतिः अग्रिमाणां कतिपयवर्षाणां निमित्तं भारते शिक्षणस्य विकासाय किञ्चित् स्वरूपं निर्दिशति । एषा नीतिः शिक्षणसम्बद्धाभिः पूर्वनिर्मिताभिः राष्ट्रियनीतिभिः निर्णीतेभ्यः लक्ष्येभ्यः उद्देशेभ्यः च अदूरे तिष्ठन्ती प्रवर्धमान-राष्ट्रिय-विकासः, शिक्षणक्षेत्रसम्बद्धसमस्याश्चेति द्वयोः दिशि अपि अवधानं ददाति । राष्ट्रियविकासे गुणवत्तायुक्तशिक्षणस्य महत्त्वम् अङ्गीकुर्वती एषा २०१६ तमवर्षीया राष्ट्रियशिक्षणनीतिः, सर्वेषु अपि स्तरेषु शिक्षणस्य गुणवत्ताम् अभूतपूर्वरूपेण अभिवर्धयितुं प्रयासं करोति । तथा च समाजस्य सर्वैरपि वर्गैः शिक्षणप्राप्तेः अवसरः प्राप्तव्यः इत्येतं विषयम् अपि चिन्तयति सा ।

श्रीअरबिन्दवर्यस्य शब्दाः एव अत्र अनूच्चार्यन्ते - “भारतस्य सर्वेषु अपि जनेषु एषः विश्वासः भवेत् यत् भारतस्य उत्थानम् अवश्यं भवेत्, भारतं महान् देशः भवेत् च इति । सर्वाः अपि घटितपूर्वघटनाः, सर्वमपि कष्टं, सर्वाः अपि प्रतिकूलपरिस्थितयः च अग्रे वर्धनाय सहायकाः एव । एषा रात्रिर्गमिष्यति । भविष्यति सुप्रभातम् । भारतस्य भाग्यसूर्यस्य उदयः भविष्यति । तथा च सः सूर्यः स्वप्रकाशेन समग्रं भारतं प्रकाशयिष्यति । ततः समग्रः एषियाखण्डः एव प्रकाशमानः भविष्यति । ततश्च समग्रं विश्वमेव प्रकाशयिष्यते । अग्रिमं २१तमं शतकं सम्पूर्णतया भारतस्य एव भवेत् ।"

अध्यायः - २

शिक्षणक्षेत्रे प्रमुखाः समस्याः

शिक्षणसम्बद्धासु पूर्वरचितासु नीतिषु यद्यपि स्पष्टतया उद्देशानां, लक्ष्याणां च निर्णयः कृतः, तथापि तेषु अधिकांशाः पूर्णतया कार्यरूपं नागताः एव । यद्यपि शिक्षणस्य प्रत्येकं स्तरस्य वर्धनदृष्ट्या, भागवहनदृष्ट्या च भारतेन महत्त्वपूर्णा प्रगतिः आसादिता, तथापि देशस्य शिक्षणक्षेत्रस्य विकासः मिश्रपरिणमयुक्तः एव दृश्यते । वर्तमानभारते शिक्षणं प्राप्तवन्तः, शिक्षणप्राप्तिनिमित्तम् उद्युक्ताः, दीयमानस्य शिक्षणस्य गुणवत्ता, शिक्षणे समानता, व्यवस्थागतकार्यकौशलं, प्रशासनप्रबन्धने, अनुसन्धानं, विकासः, शिक्षणस्य विकासार्थं वित्तीयबद्धता इत्यादिषु विषयेषु बह्व्यः समस्याः स्थिताः सन्दृश्यन्ते ।

प्राप्तिः भागवहनं च -

समग्रे जगति प्रवृत्तं संशोधनं शैशवशिक्षणस्य महत्त्वं प्रतिपादयति आधिक्येन । तथापि पूर्वविद्यालयशिक्षणे भागस्वीकर्तारः अतीव न्यूनसंख्याकाः । औपचारिकशिक्षणस्य प्राप्त्यर्थं बालानां सज्जतासम्पादनं, सर्वैः बालैः शैशवशिक्षणं यथा प्राप्येत तथा समानस्य अवसरस्य प्रदानं च प्रधानतया निर्वहणीयम् ।

आ २००० तमात् वर्षात् ६ तः १३ वयस्कानां विद्यालयम् अगच्छतां बालानां संख्या न्यूना जायमाना अस्ति । तथापि अद्यापि विद्यालयम् अगच्छतां संख्या अधिका अस्ति एव । प्राथमिकशिक्षणेन सह तोलयामः चेत् उच्चप्राथमिक-माध्यमिकविद्यालयेषु नामाङ्कनं कुर्वतां संख्या न्यूना इत्येषः विषयः अपि अवधानार्हः । प्राथमिकस्तरतः उच्चप्राथमिकस्तरं प्रति, उच्चप्राथमिकस्तरतः माध्यमिकस्तरं प्रति, माध्यमिकस्तरतः महाविद्यालयस्तरं प्रति, ततः (तृतीयस्तरतः) विश्वविद्यालयस्तरस्य शिक्षणं प्रति अग्रे अग्रे अध्ययनस्य अनुवर्तनम् अद्यापि समस्यात्मकमेव जातम् अस्ति ।

विश्वे उन्नतशिक्षणप्रणाल्यां भारतं द्वितीयस्थाने अस्ति । यद्यपि भारतीय-उच्चशिक्षणेन उन्नतस्तरे पादार्पणं कृतमस्ति तथापि उन्नतशिक्षणे नामाङ्कनम् अतीव न्यूनमेव दृश्यते । २०१४-१५ वर्षे तत् २३.६ प्रतिशतम् आसीत् । २०१७-१८ वर्षाभ्यन्तरे तत् २५.२ प्रतिशतं प्रति वर्धनीयमिति निश्चयः कृतः अस्ति । तदनन्तरस्य लक्ष्यम् अस्ति - २०२०-२१ वर्षे तत् ३० प्रतिशतं भवेदिति ।

अशिक्षितानां संख्यायाः न्यूनीकरणे अपेक्षितक्रमेण प्रगतिः न जाता इत्येषः अपि चिन्तनस्य विषयः एव । अशिक्षितानां संख्या भारते एव अत्यधिकप्रमाणेन अस्ति । २०११ तमे वर्षे ७ वर्षवयसः अपेक्षया अधिकवयस्कानाम् अशिक्षितानां संख्या २८२.६ मिलियन्-मिता आसीत् । विश्वे अत्यधिसंख्याकाः अशिक्षिताः युवानः, प्रौढाश्च भारते एव सन्ति । २०११ तमे वर्षे शिक्षितयुवकानां संख्या (१५ तः २४ वयः) ८६.१ प्रतिशतं, शिक्षितप्रौढानां संख्या (१५ वयसः अधिकम्) ६९.३ प्रतिशतं च आसीत् ।

गुणवत्तासम्बद्धाः विषयाः -

शिक्षणस्य गुणवत्तायाः न्यूनता अपि कश्चन चिन्तनीयः विषयः एव । यतः अग्रे तस्य असन्तोषकरस्य ज्ञानार्जनस्य परिणामः सम्मुखीकरणीयः भविष्यति । अपरिष्कृतः पाठ्यक्रमः, अध्यापकानां संख्यायां न्यूनता, अप्रभाविन्यः शिक्षणपद्धतयः इत्यादयः गुणवत्तासम्बद्धाः न्यूनताः अपि पूर्वविद्यालयशिक्षणसम्बद्धा काचित् प्रमुखा समस्या एव । पूर्वविद्यालयशिक्षणं समापितवतां बालानां प्राथमिकविद्यालयेषु नामङ्कनावसरे अपि बहूनां बालानां संज्ञानात्मक-भाषाक्षेत्रीयविद्यालयं प्रति गमने सामर्थ्यं न भवति । अधिकांशाः पूर्वविद्यालयशिक्षकाः पर्याप्तमात्रेण प्रशिक्षिताः न भवन्ति । बहुषु विषयेषु पूर्वविद्यालयपाठ्यक्रमस्य प्राथमिकविद्यालयस्य पाठ्यक्रमात् अधोमुखविस्तारः जातः भवति ।

विद्यालयशिक्षणे महती समस्या नाम विद्यार्थिनाम् अध्ययनस्य असन्तोषकरस्तरसम्बद्धा अस्ति । राष्ट्रिय-उपलब्धि-सर्वेक्षणेन तृतीय-पञ्चम-अष्टम-दशम-वर्गाणां समग्रसर्वेक्षणं यदा कृतं तदा ज्ञातं यत् बहूनां विद्यार्थिनाम् अध्ययनस्तरः अपेक्षितप्रमाणेन नास्ति इति । प्राथमिकेषु उच्चप्राथमिकेषु च विद्यालयेषु पाठनकौशलस्य न्यूनगुणवत्ता माध्यमिकस्तरस्य विद्यार्थिनां पठनप्रक्रियायाः उपरि प्रभावं जनयति । माध्यमिकस्तरस्य न्यूनगुणवत्ता महाविद्यालय-विश्वविद्यालयस्तरपर्यन्तमपि प्रभावं जनयति । तस्मात् उच्चशिक्षणक्षेत्रे अपि न्यूनगुणवत्तायाः प्रभावः सम्मुखीकरणीयः भवति ।

विद्यालयीयशिक्षणस्य न्यूनगुणवत्तायाः भवन्ति बहूनि कारणानि । तेषु कतिपयानि यथा – विद्यालयीय शिक्षणार्थं निर्धारितानां नियमानां स्तराणि च पालनं येषु तृप्तिकरं न भवति एतादृशानां विद्यालयानां सङ्ख्यायाम् आधिक्यम् । विद्यार्थिनाम् अध्यापकानां च अनुपस्थितिः, अध्यापकानां प्रेरणादानस्तरे क्षीणता, प्रशिक्षणस्य अभावः, तस्य परिणामकारिरूपेण अध्यापने अपेक्षितगुणवत्तायां न्यूनता, शिक्षणे सूचना-संवहनतन्त्रज्ञानानाम् उपयोगे न्यूनता, प्रबन्धकानाम् अपेक्षितप्रमाणेन अनुपयोगः, निरीक्षणनिष्पादनादिषु निरीक्षितप्रमाणेन प्रबन्धव्यवस्थायाम् अनवधानम् इत्यादयः । गुणवत्तायुक्तशिक्षणस्य दाने सर्वकारीयविद्यालयानाम् एतत् असाफल्यं बहूनां सर्वकारीयेतरविद्यालयानाम् आरम्भस्य कारणं जातम् । तेषु विद्यालयेषु अपि अध्ययनपरिसरस्य, प्रशिक्षितशिक्षकाणाम्, आधारभूतशिक्षणस्य च अभावः वर्तते एव ।

अधिकेषु उच्चशिक्षणसंस्थानेषु प्रदीयमानस्य शिक्षणस्य गुणवत्ताविषयः अपि चिन्ताजनकः एव । भारते १९९४ तमे वर्षे उच्चशिक्षणस्य स्तरमापनार्थं, गुणवत्तायाः निर्णयार्थं च उपायत्वेन प्रत्यायनप्रतिनिधिसंस्थाः आरब्धाः । राष्ट्रिय-मूल्याङ्कन-प्रत्यायनपरिषदा १४० विश्वविद्यालयानां सर्वेक्षणं कृतम् । तेषु ३२ प्रतिशतं विश्वविद्यालयाः 'ए'स्तरं (प्रथमश्रेणीम्) प्राप्तवन्तः । तया एव परिषदा २,७८० महाविद्यालयानां सर्वेक्षणं कृतम् । तेषु ९ प्रतिशतं महाविद्यालयाः 'ए'स्तरं प्राप्तवन्तः । ६८ प्रतिशतं विश्वविद्यालयेषु, ९१ प्रतिशतं महाविद्यालयेषु च राष्ट्रिय-मूल्याङ्कन-प्रत्यायनपरिषदा निर्धारितगुणवत्तायाः अपेक्षया न्यूनगुणवत्ता दृश्यते स्म । सर्वकारीयेतरशिक्षणसंस्थाः शिलीन्ध्रवत् प्रसृताः सन्ति । परन्तु तेषु अपि अधिकानां संस्थानां गुणवत्ता अतीव न्यूना एव । रिक्तानां पदानां सुयोग्यैः अपूरणम्, बहुषु सार्वकारीयेतरशिक्षणसंस्थासु, सार्वजनिक-उच्चतरशिक्षणसंस्थासु च आधारभूतशिक्षणस्य न्यूनता, विविधतायुक्त-अर्थव्यवस्थया सह कौशलानां योजनार्थम् अपेक्षिस्य पाठ्यक्रमस्य नवीकरणे क्षीणप्रगतिः, संशोधनार्थम् अभिवृद्ध्यर्थं चापि अपेक्षितायाः वित्तव्यवस्थायाः अपर्याप्तता च उच्चशिक्षणक्षेत्रे समस्यानां सम्मुखीकरणस्य कारणानि सन्ति ।

कौशालं नियोजनं च -

विश्वे अधिकयुवजनसंख्यायुक्तेषु राष्ट्रेषु भारतम् अस्ति अन्यतमम् । अस्याः ५४ प्रतिशताधिका जनसंख्या ऊनपञ्चविंशतिवयस्कानामेव । अनेन सिद्धं यत् शिक्षणस्य प्रशिक्षणस्य च माध्यमेन भारतस्य युवजनसमुदायः ज्ञानकौशलाभ्यां सुसज्जः यदि क्रियेत तर्हि अस्माकं देशस्य कार्यबलं विशेषतः वर्धयितुं शक्यम् इति । किन्तु खेदस्य विषयः नाम तेषां यूनां निमित्तं तान्त्रिक-व्यावसायिकशिक्षणसम्बद्धानां कार्यक्रमाणाम् आयोजने अद्यापि अपर्याप्तता दृश्यते इति । कौशलविकासस्य व्यावसायिकक्षेत्रे औपचारिकरूपेण योजनं, विद्यार्थिनाम् ऊर्ध्वमुखवर्धनाय अवसरकल्पनं, व्यावसायिककार्यनिष्पादनार्थं शासनसमानतायाः कल्पनाय प्रयासः इत्यादयः इदमिदानीम् आरब्धाः सन्ति । उच्चगुणवत्तायुक्तानां प्रशिक्षणानाम् आयोजनं, सामाजिकैः अपि तस्य स्वीकारे आसक्तिः यथा दर्श्येत तथा मनोभावस्य वर्धनं कर्तुं प्रयासः च अधिकतया अपेक्षितः ।

अस्माकं विद्यालयेषु शिक्षणं प्राप्य बहिरागच्छत्सु बहवः स्वकौशलानुगुणम् उद्योगं प्राप्तुं न अर्हन्ति । समुचितस्य उद्योगस्य महान् अभावः दरीदृश्यते । तस्मात् अस्माकम् उच्चशिक्षणव्यवस्थायामेव विश्वासः न्यूनः जायमानः अस्ति । योग्यस्य उद्योगावसरस्य प्राप्तिः न भवति इत्यतः अस्माकम् उच्चशिक्षणस्य उपयोगिताविषये एव प्रश्नः उद्भवति । बहवः स्नातकाः, स्नातकोत्तरपदवीधराः च स्वीये क्षेत्रे उद्योगं न प्राप्नुवन्ति । महता अवधानेन उच्चशिक्षणं प्राप्तवताम् उद्योगकल्पनसामर्थ्यस्य विषये चिन्तनीयम् अस्ति ।

पाठ्यक्रमः मूल्याङ्कनं च -

वचनमेतत् व्यापकतया श्रूयमाणः अस्ति यत् वर्तमानविद्यालयीयस्य उच्चशिक्षणपाठ्यक्रमस्य, महता वेगेन परिवर्तमाने विश्वे उत्तमस्य उद्योगस्य प्राप्तेः, जीवननिर्वहणार्थम् अपेक्षितानां प्रासङ्गिककौशलानां वर्धनाय अपेक्षितस्य पाठ्यक्रमस्य च सम्बन्धस्य अभावः गम्भीररूपेण उपस्थितः अस्ति इति । उद्योगस्य उद्यमस्य च निमित्तम् अपेक्षितप्रासङ्गिककौशलानां पाठनाय, अध्येतारं जनम् इतोऽप्यधिकसर्जनात्मकं नवोन्मेषशालिनं च कर्तुं, विश्लेषणात्मकचिन्तनाय, प्रभावितया सम्पर्ककरणाय, स्वतन्त्रतया समस्यानां सम्मुखीकरणाय अपेक्षितानां कौशलानां वर्धनाय, व्यक्तिम् उत्तरदायित्ववन्तं नागरिकं कर्तुं, सांस्कृतिकविविधतां मनसि निधाय सद्भावपूर्वकं व्यवहर्तुं, सर्वैः सह मिलित्वा कार्यं कर्तुं वस्तुं चापि समर्थानां कौशलानां वर्धनार्थं च अवसरकल्पनमपि काचित् प्रमुखा समस्या एव । विद्यालय-महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेषु स्थिता मूल्याङ्कनप्रक्रिया अपि समग्रतया अतृप्तिकरी एव अस्ति । बहुषु प्रसङ्गेषु मूल्याङ्कनं विद्यार्थिनाम् अध्ययनं विषयज्ञानं च आधृत्य एव क्रियते । तादृश्याः मूल्याङ्कनपद्धतेः सम्पूर्णतया नूतनस्वरूपप्रकल्पनम् अपि अत्यावश्यकं, यस्यां पद्धत्यां विद्यालयीयविषयज्ञानं, पाठ्येतरविषयज्ञानं चेति उभयविधम् अपि विषयम् अवलम्ब्य विद्यार्थिनां समग्रमूल्याङ्कनं भवेत् ।

सूचना-संवहनतन्त्रज्ञानम् -

सूचना-संहवन-तन्त्रज्ञानं गतेषु कतिपयेषु दशकेषु महता प्रमाणेन प्रगतिम् असाधयत् । तद्विषये देशे एव बहवः प्रयोगाः कृताः सन्ति । शिक्षणे तस्य उपयोगार्थमपि महदेव ज्ञानभाण्डारं तत्र सञ्चितम् अस्ति । तथापि तस्य तन्त्रज्ञानस्य उपयोगः शिक्षणक्षेत्रे पूर्णरूपेण क्रियमाणः नास्ति । इदानीमपि सूचनासंवहन तन्त्रज्ञानस्य उपयोगः शिक्षणक्षेत्रे अत्यल्पप्रमाणेन एव क्रियते । शिक्षणस्य गुणवत्तायाः वर्धनार्थं तन्त्रज्ञानस्य उपयोगः अत्यावश्यकः एव ननु ।

अध्यापकविकासः प्रबन्धनव्यवस्था च -

अध्यापकानां गुणवत्तायाः कार्यसामर्थ्यस्य च वर्धनार्थं निरन्तरप्रयत्नाः यद्यपि कृताः, तथापि विद्यालयीय-अध्यापकानाम् आरम्भिकव्यावसायिकसन्नाहः, निरन्तरव्यावसायिकविकासः च इत्येषा पद्धतिः अत्यन्तन्यूनतायुक्तपद्धतिः इति मन्यते । अपेक्षितानां नूतनोत्तरदायित्वानां निर्वहणार्थम् अध्यापकानां सज्जीकरणं, विविधतायुक्तेषु सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक-तान्त्रिकपरिसरेषु कार्यनिर्वणसामर्थ्यस्य वर्धनार्थम् अध्यापकशिक्षणस्य, प्रशिक्षणस्य वा आयोजनं चापि पर्याप्तमात्रेण न सम्भवदस्ति । सांस्थिकसामर्थ्यस्य, अपेक्षितानाम् अध्यापकानां संख्यायाः च महान् भेदः अस्ति । तस्मात् कारणात् अध्यापकानाम् अभावः जायते । भारतस्य पूर्वभागे एषा समस्या अतिगम्भीरा जाता अस्ति, यत्र च अप्रशिक्षिताध्यापकानां महान् समूहः एव अस्ति ।

एतेषु राज्येषु प्रशिक्षितानाम् अध्यापकानां सामर्थ्यमपि अतिन्यूना एव भवति । अध्यापकशिक्षणे अपि अनुसन्धानस्य, प्रयोगाणां, नवोन्मेषकार्याणां चापि परिमितिः भवति । एतेषाम् अभावानां कारणतः अध्यापकानां वृत्त्यभिज्ञानस्य, अध्यापकवृत्तेः स्तरस्य च न्यूनता जायमाना अस्ति । अध्यापनस्य परिणामानां वर्धनार्थं शिक्षकाणां सामर्थ्य-प्रेरणा-उत्तरदायित्वसम्बद्धेषु विषयेषु अधिकम् अवधानं दातव्यम् ।

समानतायाः विषयाः -

यद्यपि पूर्वविद्यालयशिक्षणे नामाङ्कनं कुर्वतां संख्यायां पर्याप्तमात्रेण प्रगतिः साधिता, तथापि आनुकूल्यहीनाः बालाः (निर्धनाः) अद्यापि पूर्वविद्यालयशिक्षणात् वञ्चिताः सन्ति एव । आर्थिकरूपेण दुर्बलानां बालानां प्राथमिकपूर्वशिक्षणप्राप्तेः अवसरः अतीवन्यूनः भवति ।

बहुषु राज्येषु उल्लेखनीया प्रगतिः साधिता स्यात् चेदपि उच्चप्राथमिक-माध्यमिकविद्यालयेषु नामाङ्कनं राष्ट्रियमानकस्य अपेक्षया अतीव न्यूनम् अस्ति इति तु अभ्युपगन्तव्यम् एव । यद्यपि माध्यमिकशिक्षणं प्राप्नुवतां सङ्ख्या अधिका जाता, तदनुगुणं माध्यमिकविद्यालयानां संख्या अपि वर्धिता, तथापि आभारतं माध्यमिकशिक्षणस्य प्रसारे विषमता तु दृश्यते एव । स्थानीय-असमानतया सह छात्राणां सामाजिक-आर्थिकपृष्ठभूमिः अपि बाधिका भवति इत्यतः अद्यापि बहवः शिक्षणप्राप्तौ सौलभ्यं न अनुभवन्ति ।

२००० तमवर्षस्य अनन्तरं विद्यालयम् अगच्छतां संख्यायां यद्यपि न्यूनता जाता, तथापि केषुचित् राज्येषु राष्ट्रियमानकस्य अपेक्षया अपि विद्यालयम् अगच्छतां संख्या अधिका एव अस्ति । ओ.ओ.एस्.सि.-अनुपातानुसारम्, अनुसूचितजाति-अनुसूचितजनजाति-मुस्लिमबालानां विद्यालयगमने अत्यल्पता दृश्यते । एतस्मात् स्पष्टं भवति यत् तेषां बालानां विषये विशेषतया अधिकम् अवधानं दातव्यम् इति ।

उच्चशिक्षणे नामाङ्कनं कृतवतां संख्यायामपि स्थानीयाः असमानताः अधिकाः सन्ति । २०११-१२तमे वर्षे उच्चशिक्षणार्थं नामाङ्कनं झारखण्डराज्ये ८.४ प्रतिशतं, चण्डीगढे ५३ प्रतिशतं च जातम् अस्ति । एतादृश्यः सामाजिक-असमानताः अपि अवगन्तव्याः । २०१४-१५ तमे वर्षे आहत्य उच्चशिक्षणे जातं नामाङ्कनं २३.६ प्रतिशततः अपि न्यूनम् अस्ति (बालकानां २४.५%, बालिकानां २२.७%, अनुसूचितजातेः १८.५%, अनुसूचितजनजातेः १३.३%) । भारते उच्चशिक्षणविभागेन सम्मुखीक्रियमाणा समस्या - समानता विस्तारः च कथं साधनीयः इति ।

बहूनि राज्यानि प्राथमिकशिक्षणे आनुकूल्यवञ्चितजनसमूहानां नामाङ्कनकारणं, तेषां जीवने आनुकूल्यकल्पनं च विभिन्नानां कार्यनीतीनां द्वारा यशस्वितया अकुर्वन् । एतादृशेषु बहुषु प्रयत्नेषु सत्सु अपि, विकलाङ्गबालाः, सुदूरेषु स्थानेषु निवसतां बालाः, प्रवासिजनानां बालाः, अन्ये असुरक्षित-लाभवञ्चितजनानां बालाः इत्यादयः शिक्षणप्राप्तेः अवसराणां लाभं पूर्णप्रमाणेन प्राप्तुम्

अशक्ताः एव सन्ति । नगरेषु अपि निर्धनबालानां तादृशानाम् अन्येषां च विद्याभ्यासे सहभागिता अल्पा एव । सर्वाधिक-अभावग्रस्तवर्गाणां शिक्षणप्राप्तौ आनुकूल्यकल्पनं, सर्वेऽपि यथा आरम्भिकं माध्यमिकं चापि शिक्षणं प्राप्नुयुः तथा करणं चापि सर्वप्रथमप्राधान्यम् अपेक्षते ।

राष्ट्रिय-शिक्षण-उपलब्धि-सर्वेक्षणस्य अनुसारं राज्यशासनयुक्तानां केन्द्रशासनयुक्तानां च प्रदेशानां छात्राणां स्तरे महान्तः भेदाः दृश्यन्ते । नगरवासिनां छात्राणां प्रगतिः ग्रामीणच्छात्राणां प्रगतेः अपि उत्तमा भवति । सर्वकारीयेतरविद्यालयानां छात्राणां प्रगतिः सर्वकारीयविद्यालयानां छात्राणां प्रगतेः अपेक्षया उत्तमस्तरीया भवति । सामान्यवर्गाणां छात्राणां प्रगतिः अनुसूचितजाति-जनजातिवर्गाणां छात्राणां प्रगतेः अपेक्षया उत्तमस्तरीया भवति । सर्वेक्षणमेतत् "शिक्षणे समानता" इत्यस्य लक्ष्यस्य साधनामार्गे विद्यमानां समस्यां प्रदर्शयति । समाजस्य ऐतिहासिकलाभवञ्चिताः, निर्धनानां वर्गाणां बालाः, वंशश्रेण्यामेव प्रथमतया अध्ययनार्थम् उद्युक्ताः बालाः च अध्ययने न्यूनफलितांशं प्रदर्शयन्ति ।

सामान्यतया विकलाङ्गबालाः, विशेषावधानापेक्षावन्तः बालाः च बाह्यविद्यालयानां बालानां संख्यायाः प्रमाणेन एव सन्ति । ये विकलाङ्गाः, विशेषावधानापेक्षिणः, सामाजिकशैक्षणिक-आनुकूल्येभ्यः वञ्चिताः च, तेषां समस्यानां परिहारार्थं तदनुगुणानां विद्यालयानाम् आरम्भस्य आवश्यकता अपि अस्ति ।

अध्ययनम् असमाप्य एव विद्यालयत्यागं कुर्वतां समाजस्य सर्ववर्गीयाणां बालानां संख्या महती एव अस्ति इत्येषः अपि अवधातव्यः अंशः । तत्रापि सामाजिक-आर्थिक-लाभवञ्चितानां जनसमूहानां बालानां, विशेषतया तत्रापि तेषां जनसमूहस्य बालिकानां विद्यालयत्यागप्रमाणं राष्ट्रियप्रातिशत्यापेक्षया अत्यधिका अस्ति । अयमंशः ज्ञापयति यत् सामाजिक-आर्थिक-लाभवञ्चितानां जनसमूहानां बालानां विद्यालयत्यागस्य निवारणार्थम् उपायानाम् आरम्भस्य महती आवश्यकता अस्ति इति ।

राज्यानि केन्द्रशासनयुक्तप्रदेशाश्च मिलित्वा शिक्षणमाध्यमेन स्त्री-पुरुष-असमानतायाः न्यूनीकरणे उल्लेखनीयां प्रगतिम् असाधयन् । तत्रापि विशेषतया प्राथमिक-उच्चप्राथमिकविद्यालयेषु स्त्री-पुरुष-समानता साधिता । तथापि उच्चमाध्यमिकविद्यालयेषु महती असमानता अद्यापि वर्तते एव । बह्व्यः बालिकाः विद्यालयं प्रति न प्रेष्यन्ते एव । तादृश्यः अपि बालिकाः बह्व्यः सन्ति, याः माध्यमिकशिक्षणं प्राप्तवत्यः, परन्तु उच्चमाध्यमिकशिक्षणं महाविद्यालयशिक्षणं वा प्राप्तुम् असमर्थाः । विद्यालयेषु, तत्रापि माध्यमिकविद्यालयेषु, तासाम् अध्ययनस्य अवरोधाः भवन्ति बहवः, ये च ताः बालिकाः अध्ययनात् निवारयन्ति बहुधा । ये प्रयासाः सामाजिकवर्गाणां समानताकल्पनार्थं, स्त्री-पुरुष-असमानतायाः निवारणार्थं च क्रियमाणाः सन्ति तेषां वेगः इतोऽपि वर्धनीयः अस्ति । सकेन्द्रितकार्यनीतीनाम् अनुष्ठानस्य अपि आवश्यकता वर्तते । बालिकानां, विशेषावधानापेक्षिणां बालानां प्रभावयुतानां समावेशानाम्

आयोजनस्य, तत्र तेषां सहभागित्वस्य, तेषाम् आनुकूल्यकल्पनस्य च आवश्यकता महती एव अस्ति ।

प्रौढसाक्षरतायां, युवसाक्षरतायां च विद्यमाना स्त्री-पुरुष-असमानता अपि काचित् प्रमुखा समस्या एव । भारते युवसाक्षरतायां स्त्री-पुरुष-असमानता (८.२%) अधिका अस्ति । २०११ तमे वर्षे स्त्रीपुरुषजनसंख्यायां (१५-२४ वयस्कानाम्) युवसाक्षरता पुरुषाणां ९० प्रतिशतं, स्त्रीणां ८१.८ प्रतिशतं च आसीत् । येषु देशेषु प्रौढशिक्षणे स्त्रीपुरुष-असमानता १९.५ प्रतिशतादपि अधिका अस्ति तेषु भारतम् अपि अन्यतमम् । भारते २०११ तमे वर्षे प्रौढसाक्षरता (१५ अधिकवयस्कानाम्) पुरुषाणां ७८.८ प्रतिशतं, स्त्रीणां ५९.३ प्रतिशतं च आसीत् । अनेन स्पष्टं भवति यत् बालिकानां महिलानां च शिक्षणस्य वर्धनार्थम् इतोऽपि अधिकाः प्रयत्नाः अवश्यमेव विधेयाः इति ।

दक्षताव्यवस्था -

यद्यपि शिक्षणस्य आरम्भिकस्तरे माध्यमिकस्तरे च मध्ये एव विद्यालयत्यागं कुर्वतां संख्या न्यूना जाता, तथापि आरम्भिकशिक्षणस्य समाप्तितः पूर्वमेव बहवः बालाः विद्यालयत्यागं कुर्वन्तः सन्ति । २०१४-१५ तमे वर्षे प्राथमिकस्तरे विद्यालयत्यागं कुर्वतां प्रमाणं ८३.७ प्रतिशतम् आसीत् । आरम्भिकशिक्षणदृष्ट्या एतत् प्रमाणं ६७.४ प्रतिशतात् न्यूनम् । तन्नाम प्रथमवर्गे नामाङ्कनं कृतवत्सु १० बालेषु ४ बालाः चतुर्थवर्गस्य प्राग्यभ्यन्तरे एव विद्यालयत्यागं कुर्वन्ति । माध्यमिकस्तरे विद्यालयत्यागं कुर्वतां प्रमाणे विशेषावधानापेक्षिणां बालानां, सामाजिक-आर्थिक-आनुकूल्यवञ्चितानां बालानामेव आधिक्यम् । यद्यपि समाजस्य सर्ववर्गाणां बालानामपि मध्ये एव विद्यालयत्यागः चिन्तनविषयः एव तथापि सामाजिक-आर्थिक-लाभवञ्चितजनसमूहानां बालानां प्रमाणं, तत्रापि तत्रत्यानां बालिकानां प्रमाणं राष्ट्रियप्रतिशत्यापेक्षया अपि अत्यधिकम् । अयमंशः सामाजिक-आर्थिक-लाभवञ्चितानां जनसमूहानां बालानां विद्यालये एव रक्षणार्थम् उपायानां चिन्तनस्य आवश्यकतां प्रदर्शयति । नामाङ्कनं कृतवतां सर्वेषां बालानां प्राथमिक-माध्यमिक-उच्चमाध्यमिक-शिक्षणस्य समापनार्थम् अपेक्षितानाम् आनुकूल्यानां प्रकल्पनं सर्वप्रथमं करणीयेषु कार्येषु अतिप्रमुखम् ।

शासनं प्रबन्धनं च -

बहूनि अध्ययनानि शिक्षणे शासनसम्बद्धानां समस्यानाम् उल्लेखम् अकुर्वन् । उदाहरणार्थम् – शिक्षकाणाम् अभावः, विद्यालय-महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेभ्यः दीयमानस्य धनराशेः विलम्बेन प्राप्तिः, शासनात्मकम् असामर्थ्यम् इत्यादिकम् । परिणामकारिकार्यक्रमाणां योजना, तासां योजनानां कार्यान्वयनसम्बद्धासु व्यवस्थासु अवरोधाः चापि प्रमुखतया दृश्यन्ते । अस्मात् कारणात् नियोजितानां कार्यक्रमाणां कार्यान्वयनं न भवति । शिक्षणसंस्थानां शासने, प्रबन्धने, निर्वहणे च तत्रापि उच्चशिक्षणस्तरे वित्तीयविधिषु, पोषकेषु कार्यक्रमेषु च संख्याबाहुल्यात्

समस्याः अपि अधिकाः जायमानाः सन्ति । यद्यपि एतत् सत्यमस्ति यत् कतिपयेषु राज्येषु प्रोत्साहात्मकप्रयत्नाः, नूतनप्रबन्धनव्यवस्थाः च उपकल्पिताः सन्ति, तथापि देशस्य एतत्क्षेत्रीयं प्रगतिचित्रं तु साफल्यवैफल्यमिश्रितम् एव अस्ति । केन्द्रीयव्यवस्थानियमैः सह स्थानीयस्तरे अपि व्यवस्थाकल्पनं, प्रबन्धनियमानां संरचनम् इत्यादिषु विषयेषु पौनःपुन्येन विषयविमर्शः अत्यावश्यकः अनिवार्यः चापि ।

विद्यालयीयस्य उच्चविद्यालयशिक्षणस्य च वाणिज्यीकरणम् अपि अधिकतया प्रवर्तते । अयमंशः सर्वकारीयेतरशिक्षणसंस्थासु प्रवेशार्थं शुल्करूपेण दीयमानस्य धनराशेः अवलोकनेन ज्ञायते । तादृशीनाम् अवमानजनकशिक्षणसंस्थानाम् आधिक्यं शिक्षणव्यवस्थायाः विश्वासार्हतां न्यूनीकरोति ।

अनुसन्धानं विकासश्च -

भारतस्य विश्वविद्यालयेषु संशोधनसम्बद्धः विकासः अतीव दुर्बलः एव । सद्यः विद्यमानानां विभागसदस्यानां कौशलवर्धनार्थम्, अध्यापन-संशोधनयोः मध्ये सक्रियतायाः वर्धनार्थं च द्वयोः अपि क्षेत्रयोः उत्कृष्टतायाः प्रोत्सहनं करणीयम् अस्ति । संशोधनस्य गुणवत्तायाः वर्धनार्थं समग्रे जगति विद्यमानाभिः संस्थाभिः सह, विभागैः सह वा गम्भीरतया अधिकाधिकं कार्यं कर्तुम् उच्चशिक्षणसंस्थाभ्यः, तत्रत्यविभागसदस्येभ्यः च प्रेरणा-प्रोत्साह-साहाय्यादिकं दातव्यम् । तेषाम् अन्ताराष्ट्रीयत्वसम्पादनार्थं संशोधनसम्बद्धानां विषयाणां सर्जनार्थं च आनुकूल्यकल्पनं, ज्ञानविकासप्रक्रियाणां वेगवर्धनं, संशोधनसंस्थानाम् उद्योगजगता सह विश्वविद्यालयविभागानां सम्बन्धकल्पनम् इत्यादिषु विषयेषु प्रयत्नाः परिमिततया एव प्रचलति ।

आयव्ययनिर्बन्धाः -

शिक्षणक्षेत्रे विद्यमानम् अपर्याप्त-आर्थिकसाहाय्यं शिक्षणस्य आनुकूल्यवर्धने, गुणवत्तायुक्तशिक्षणस्य दाने च बाधां जनयति । बहूनि अध्ययनानि शिक्षणस्य शासनव्यवस्थायां विद्यमानानां समस्यानाम् उल्लेखम् अकुर्वन् । तेषु अध्ययनेषु विद्यालय-महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेभ्यः दीयमानस्य धनराशेः विलम्बेन प्राप्तिरेव उदाहरणत्वेन प्रस्तुतम् अस्ति । पूर्वतनशिक्षणनीतिषु शिक्षणाय न्यूनतमव्ययत्वेन सकलगृहीयायस्य (जीडीपी) प्रतिशतं षष्ठः भागः (६ %) विनियोक्तव्यः इति उल्लिखितम् अस्ति । तथापि तस्य लक्ष्यस्य प्राप्तिः तु कदापि न जाता एव । विद्यालय-प्रौढशाला-उच्चविद्यालयेषु शिक्षणसम्बद्धानां कार्यक्रमाणां वर्धनार्थं, शिक्षणे गुणवत्ताम् उत्तमस्तरं प्रापयितुं, रूपितानां कार्यक्रमाणां कार्यान्वयनार्थं च शिक्षणनिधेः न्यूनता बाधां जनयति । यथासमयं कार्यक्रमाणां कार्यान्वयने अपि व्यापकरूपेण निरन्तरं वैफल्यं जायमानम् अस्ति । अस्य परिणामरूपेण प्रदत्तसम्पत्तेः अपि अपेक्षानुगुणम् उपयोगः न जायते ।

वैश्विकप्रतिबद्धता -

२०३०तमवर्षीयस्य जागतिकसुस्थिराभिवृद्धेः चतुर्थलक्ष्यस्य (एस्.डि.जी.-४) कार्यसूच्यां सर्वेषां समानस्य, न्यायसम्मतस्य, गुणवत्तायुक्तस्य च शिक्षणस्य निश्चयाय, आजीवनम् अध्ययनावकाशस्य प्रोत्साहस्य दानाय च प्रयत्नः कृतः । २००० वर्षे आरब्धायां कार्यसूच्यां विद्यमानानाम् अंशानां, विशेषतया प्रौढ-युवसाक्षरता, मध्ये एव विद्यालयत्यागं कुर्वन्तः बालाः, आरम्भिकबालनिरीक्षणं, शिक्षणे अननुकूलता, कौशलविकासे अपर्याप्ताः अवसराः, शिक्षणस्य अतृप्तिकरी गुणवत्ता, छात्राणाम् अध्ययनस्तरसम्बद्धाः कार्यसूच्यः इत्यादीनां, पूर्णतया कार्यान्वयनम् अद्यावधि न जातम् । अतः एषा शिक्षणनीतिः अजातकार्यान्वनानाम् ई एफ् ए कार्यसूचीनाम्, एस् डी जी ४ सम्बद्धानां लक्ष्याणाम् अनुवर्तनं करोति ।

शिक्षणमाध्यमेन सम्मुखीक्रियमाणाः समस्याः, नूतनदृष्टीनाम् आत्मसात्करणस्य निरन्तरप्रयत्नानां च आवश्यकताम् अपेक्षन्ते, येन सौलभ्यार्थं साम्यतार्थं चापि कमपि सन्धिम् अनाश्रित्य एव शिक्षणस्य विकासाय, गुणवत्तायुक्तशिक्षणस्य चापि प्रोत्साहः दत्तः भवेत् । भारते शिक्षणस्य अभिवृद्ध्यर्थं विभिन्नानां समस्यानां निवारणार्थं च प्रभावयुतानां कार्यनीतीनां संरचनं, देशस्य "जनसंख्यासम्बद्धलाभांशा"नां सामर्थ्यस्य सदुपयोगकरणं चापि मुख्योद्देश्ये अन्तर्भवति ।

अध्यायः - ३

दृष्टिः, लक्ष्यम्, उद्देशाश्च

विषन् (दृष्टिः) -

२०१६ तमवर्षीया राष्ट्रियशिक्षणनीतिः (एन्.ई.पि.) तादृश्याः विश्वसनीयायाः उच्चप्रदर्शनकारिण्याः च व्यवस्थायाः विषये चिन्तयति, यस्यां सर्वेषां समानं गुणवत्तायुक्तं शिक्षणं प्राप्तुम् आजीवनम् अवसरकल्पनं, वेगेन परिवर्तमानस्य वैश्वीयकरणस्य, ज्ञानाधारित-आर्थिकव्यवस्थायाः, समाजस्य आवश्यकतानां च निमित्तं ये ज्ञान-दक्षता-भाव-मूल्ययुक्ताः अपेक्षिताः, तादृशानां छात्राणां स्नातकानां वा सज्जीकरणं चापि अन्तर्भवति ।

मिषन् (उद्देशः) -

- सर्वेभ्यः बालक-युव-प्रौढेभ्यः न्यायसम्मत-समान-गुणवत्तायुक्तशिक्षणप्रापणार्थम् आजीवनम् अवसरनिश्चयः, समानतया उत्कृष्टतया च सह राष्ट्रस्य मानवीयान्तश्शक्तेः उपलब्ध्यर्थं प्रोत्साहदानम् ।
- विद्यालयशिक्षणेन उच्चशिक्षणेन च सह बालेभ्यः, युवभ्यः, प्रौढेभ्यः चापि शिक्षणकार्यक्रमाणाम् आयोजनं, येन बाल-युव-प्रौढमनस्सु भारतस्य समृद्धसम्पत्तेः, गौरवमय-अतीतस्य, महतीनां परम्पराणां, विभिन्नसंस्कृतेः च विषये जागरूकता उत्पादिता भवेत्, यत्र च सर्वेषु अपि स्तरेषु अध्येतॄणां ज्ञानार्जनार्थं प्रोत्साहः स्यात्, येन ते उत्तरदायिनागरिकता, शान्तिः, सहनशीलता, धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रिय-एकता, सामाजिकसाहचर्यं, सर्वधर्मेषु समभावः इत्यादिभिः सह सार्वत्रिकमूल्यानां वर्धने, वैश्विकनागरिकतायाः वर्धने, निरन्तरविकासे च सहायकाः भवेयुः ।
- पाठ्यक्रमः, अधिगमसामग्र्यः, शिक्षाशास्त्रीयक्रियाविधयः, अधिगममूल्याङ्कनं, शिक्षकस्य गुणवत्ता, कार्यप्रदर्शनम् इत्यादिषु विषयेषु अधिक-अवधानदानेन सह गुणवत्तायुक्तशिक्षणस्य प्रोत्साहः, सर्वे छात्राः शिक्षणस्य सर्वेषु अपि स्तरेषु विशिष्ट-अधिगमपरिणामप्राप्तौ (ज्ञान-कौशाल-आचार-मूल्येषु) यत् सामर्थ्यम् अपेक्षितं स्यात् तस्य वर्धनस्य दृष्ट्या संस्थागतनेतृत्वस्य प्रबन्धनस्य आवहनं, देशस्य विकासार्थं, प्रवर्धमानवैश्विकसमस्यानां सम्मुखीकरणे सहभागित्ववहनार्थं, यशस्वितया जीवननिर्वहणार्थं च सफलजीवनयापनस्य आवश्यकता अस्ति महती ।
- कार्यार्थम्, उद्यमार्थं च अपेक्षितानां कौशलानां शिक्षणेन सह औद्योगिककौशलं, तान्त्रिककौशालं चापि तत्सम्बद्धकौशलानां ग्रहणार्थम् अध्येतॄणां प्रोत्साहः । केवलं कण्ठपाठकरण-अध्ययनं विना अधिकाधिकरचनात्मकता, स्वतन्त्रतया समस्यापरिहारः, विवेचनात्मकदृष्ट्या चिन्तनं,

प्रभावितया संवहनम् इत्यादीनां कौशलानां वर्धनस्य प्रोत्साहः भवेत्, येन सः राष्ट्रस्य विकासप्रक्रियायां योगदाने समर्थः भवेत् ।

लक्ष्यम् उद्देशाश्च –

लक्ष्यशिक्षायाः गुणवत्तायाः प्रोत्साहनं, प्रासङ्गिकता**याः** अभिवर्धनं, भारतीयशिक्षाव्यवस्थायाः विश्वसनीयतायाः अभिवृद्धिः, विद्यालयशिक्षायाम्, उच्चतरशिक्षाप्रणाल्यां च सफलतां गतानां छा**त्रा**णां नियोजनीयतायाः परिष्कारः, आ प्रारम्भिकात् बाल्यकालतः तार्तीयकशिक्षापर्यन्तं समानावसरोपलब्धेः सुनिश्चिततासम्पादनस्य, यत्र तान्त्रिकशिक्षणस्य, व्यावसायिकशिक्षणस्य, प्रशिक्षणस्य, (टि.वि.ई.टि.) आजीवनाध्ययनस्य च अवसरः प्राप्येत तादृशस्य, प्रोत्साहनं, समाजस्य सर्वाणि अपि क्षेत्राणि शैक्षिकावसरं प्राप्नुयुः इ**त्य**स्य सुनिश्चततासम्पादनं च ।

दृष्टिम् (विषन्) उद्देशं (मिषन्) च साधयितुम् अर्हस्य शिक्षणस्य प्रमुखानि लक्ष्याणि अधोनिर्दिष्टप्रकारकाणि -

- आनुकूल्यवञ्चितानां वर्गेण सम्बद्धानां बालानां विषये विशेषावधानं दत्त्वा प्राथमिकशिक्षणे सुगमतया भागं वोढुं चतु:पञ्चवर्षीयाणां सर्वेषां पूर्वप्राथमिकस्तरीयाणां बालानां कृते आवश्यकस्य अधिगमस्य विकासात्मकस्य च सन्नाहस्य उपस्थापनं सुनिश्चितं कर्तुं प्रारम्भिकबाल्यावस्थाशिक्षाव्यवस्थाया: विस्तारणम् ।
- सार्वभौमिकस्य प्राथमिकस्य माध्यमिकस्य च शिक्षणस्तरस्य उपस्थापनं, तथैव माध्यमिकशिक्षणं प्राप्तवान् बाल: उच्चतरमाध्यमिकशिक्षणं विनायासं यथा प्राप्नुयात्, उच्चतरमाध्यमिकशिक्षां लब्धवान् छात्र: अग्रिमाध्ययनस्तरं न्यायसम्मततया यथा अधिगच्छेत्, सर्वे नामाङ्कनवन्त: विद्यार्थिन: स्वस्य अध्ययनस्य समापने समर्था: यथा भवेयु: तथा तेषां साहाय्यस्य आचरणं, येन ते अपेक्षितं ज्ञानार्जनस्तरं प्राप्तुं प्रभवेयु: ।
- अवसरात् वञ्चितानां छात्राणां, विशेषत: वैयक्तिकम् अवधानं येभ्यः देयं तेषां किशोराणां, युवकानां, विभिन्नै: अङ्गवैकल्यै: ग्रस्तानां छात्राणां च विषये विशेषावधानं दत्त्वा बालानां युवकानां च विविधसमूहानाम् आवश्यकतानां पूर्त्यै सर्वे कार्यक्रमा: सुलभा: समावेशशीला: प्रतिस्पन्दशीला: च भवेयु: इत्यस्य अंशस्य सुनिश्चिततासम्पादनं, तथैव नामाङ्कनं कृतवतां सर्वेषां विद्यार्थिनां कृते ज्ञानार्जनस्तरस्य व्यवस्थापने साहाय्यस्य परिकल्पनम् ।
- शिक्षणे सामाजिकस्य क्षेत्रीयस्य लिङ्गाधारितस्य वा भेदभावस्य समाप्ति: स्यात्, शिक्षणव्यवस्थाकारणत: लिङ्गाधारितसमानता बालिका-महिलाशक्तताविवर्धनं च स्यात् च इत्येतस्य सुनिश्चिततासम्पादनम् ।
- उद्योगयोग्यतायै, स्वोद्यमसंस्थापनाय, सदा परिवर्तमानस्य कार्यजगत: आनुगुण्येन आत्मन: सज्जीकरणाय च अपेक्षितस्य तन्त्रज्ञानस्य व्यावसायिककौशलस्य च विकासाय अवसरस्य वर्धनं,

जीवनयापनाय कार्यकरणाय च अपेक्षितस्य कौशलस्य दाक्ष्यस्य च अर्जनस्य सामर्थ्यं युवसु ज्येष्ठेषु च स्यात् इत्यस्य निश्चिततासम्पादनम् ।

- अर्थव्यवस्थासम्बन्धे अनौपचारिकक्षेत्रे कार्यं कुर्वाणान् अविहाय औपचारिकशिक्षणप्रणालीत: बहिर्भूतानां यूनां (15-24 वर्षवयस्कानां) वयस्कानां (अधिकपञ्चदशवर्षीयाणाम्) च उद्योगयोग्यतासम्पादनाय कौशलं प्रदत्तं स्यात्, अवसरश्च उपलब्ध: स्यात् इत्येतस्य सुनिश्चिततासम्पादनम् ।
- तन्त्रज्ञानीयं व्यावसायिकं च शिक्षणक्षेत्रम् अविहाय तार्तीयीके शिक्षाक्षेत्रे सामरस्यस्य सुलभतां सुनिश्चितां कर्तुम् उच्चशिक्षाप्रणाल्यां परिष्कारस्य सम्पादनम्, उच्चशिक्षाया: उपलब्धौ सामूहिक्या: असमानताया: न्यूनीकरणम्, अध्ययनक्षेत्रे अनुसन्धानक्षेत्रे च परिष्कार:, नवसंशोधनप्रवृत्ते: प्रोत्साहनं, सर्वासु उच्चतरशिक्षणसंस्थासु नवज्ञानस्य सृष्ट्यर्थं विशिष्टशिक्षणपरिणामं प्राप्तुम्, उद्योगयोग्यं कौशलम् आसादयितुं च सर्वे प्राप्तप्रवेशा: छात्रा: क्षमा: यथा स्यु: तथा करणं च ।
- शिक्षणे, विशेषत: शिक्षणप्रदाने परिष्कार:, अधिगम-अध्यापनप्रक्रियायां गुणवत्ताया: वृद्धिः स्यात्, अध्यापकानां प्रशिक्षणस्य शिक्षणस्य आयोजनस्य, शिक्षणस्य प्रबन्धनस्य च सुदृढीकरणाय सूचनासञ्चारप्रौद्योगिक्याः (ऍ.सी.टी) संवृद्धेः सुनिश्चिततासम्पादनम् ।
- शिक्षकाणां योग्यतायां व्यावसायिकविकासे अध्यापकानां विकासप्रबन्धनप्रणाल्यां परिष्कारस्य सम्पादनस्य सुनिश्चिततासम्पादनं, येन अर्हतावतां सुसमर्थनां च शिक्षकाणां ये च निर्धारितस्तरानुगुणं सामर्थ्यं वहेयुः, शिक्षकाणां निमित्तं निश्चितेन व्यावसायिकेन मानकेन युक्ता: स्यु:, आपूर्ति: पर्याप्ततया उपलभ्येत इत्येतस्य सुनिश्चिततासम्पादनम् ।
- सर्वे युवान:, वयस्केषु 90% जना: (पुरुषा:, महिलाश्च) च वयस्कशिक्षणकार्यक्रमद्वारा निश्चितां साक्षरतां, गणनाकौशलं च प्राप्नुयु: इत्येतस्य सुनिश्चिततासम्पादनम् ।
- शिक्षणस्य योजनायां, अभिशासने प्रबन्धने च प्रतिस्पन्दशीलसहभागात्मिकाया: उत्तरदायित्वोपेताया: च प्रणाल्या: संस्थापनं, तथैव राष्ट्रिये, उपराष्ट्रिये स्थानीये च स्तरे शिक्षणक्षेत्रस्य आयोजनाय, प्रबन्धनाय, शैक्षिकयोजनासम्बद्धायां प्रबन्धनसम्बद्धायां च क्रियात्मिकायाम् अवसंरचनायां परिष्कारस्य सम्पादनं, वर्धमानानां शिक्षणक्षेत्रीयाणाम् अपेक्षाणां विषये उत्तरदायित्वपूर्णस्य प्रतिस्पन्दस्य उपस्थापनं च ।
- सांस्थिकनेतृत्वस्य क्षमताया: व्यावसायिकतासम्पादनं, राष्ट्रिये, उपराष्ट्रिये स्थानीये च स्तरे सांस्थिकस्तरे च शिक्षणक्षेत्रे नेतृत्वस्य परिष्कृततायाः सम्पादनं, येन शिक्षाक्षेत्रीयानां वर्धमानानां शैक्षणिकप्राथमिकतानाम् अभियाचनानां समुचितम् उत्तरं प्राप्तं स्यात् इत्येतस्य अंशस्य सुनिश्चिततासम्पादनम् ।

- शैक्षणिकविकासात्मककार्यक्रमाणां निमित्तं सुलक्षितस्य अधिकीकृतस्य च वित्तीयप्रबन्धस्य सुनिश्चिततासम्पादनम् ।

भाविन्याः शिक्षणकार्यसूच्याः निर्देशनम् आजीवनं तिष्ठन्तीनां क्षेत्रव्यापिनीनां सम्भावनानां सुदृढः आधारः भवितुम् अर्हति । एतस्यां नीतौ प्रशिक्षणार्थिनां द्वारा, मुक्त-दूरस्थादिप्रणालीनां द्वारा, औपचारिकाणाम् अनौपचारिकाणां च अधिगमसंसाधनानां च माध्यमेन च अर्जितानाम् अधिगमानां परिणामानां मान्यतां प्रमाणनं च सुनिश्चितीकृत्य कार्यजगते अपेक्षितानां कौशलानां प्रशिक्षार्थिनाम् इच्छायाः क्षमतायाः च अनुसारम् अधिगमस्य विभिन्नानां मार्गाणाम् उपलब्धये शिक्षाक्षेत्रस्य व्यापकतायाः परिकल्पनस्य विषये चिन्तनं कृतम् अस्ति ।

अध्यायः - ४

नीते: संरचना

पूर्वतनेषु विभागेषु अस्माभि: काचित् दृष्टि: प्राप्ता अस्ति । तत्र दृष्टे:, कार्याह्वानस्य, कार्यनीते: च उद्देशा: स्थूलतया विवृता: सन्ति, येषां च साकारता विशिष्टया कार्ययोजनया कर्तुं शक्येत । एतत् कार्यं तु आ बहुभ्य: वर्षेभ्य:, केषुचित् विषयेषु आ बहुभ्य: दशकेभ्य: च चलत् एव अस्ति । अत: अस्माभि: शैक्षणिकदृष्ट्या राज्यानां विशालतां मनसि निधाय विभिन्नानां राज्यानाम् आन्तरिक्या: उपव्यवस्थाया: अभिज्ञानं परिग्रहणीयम् । एतत् अतिरिच्य अन्य: कोऽपि परिहार:, मार्गः वा नास्ति, यश्च मार्गप्रदर्शकपरिवर्तनं विदधानः प्रवेश-समावेश-उत्कृष्टतादिरूपाणां स्पर्धाह्वानानां सम्मुखीकरणे समर्थः स्यात् । एतस्या: नीते: प्रमुख: विषय: गुणवत्तायुक्तशिक्षणस्य प्राधान्यं भवेत् इति । यतः अस्माकं देश: विशालताया: विस्तृततायाः समावेशनस्य च वृद्ध्यर्थं क्रियमाणस्य कार्यस्य साक्षिरूपेण स्थित: अस्ति । नियोजनीयता महत्याः चिन्ताया: विषय: अस्ति, यत्र अत्यधिकतया अवधानं दातव्यम् अस्ति । वैश्विकपरिवर्तनैः प्रौद्योगिकीयौन्नत्त्या च विविधोद्देश्यानाम् अभिप्राप्त्यर्थं पुन: नूतनानि कानिचन क्षेत्राणि अस्माकं पुरतः उपस्थापितानि सन्ति ।

यत्र सर्वकारीये, केन्द्रीये, राज्य-सङ्घीये, राज्यक्षेत्रीये स्थानीये च स्तरे एकैकस्य अपि क्षेत्रस्य निमित्तं कार्यान्वयनं, कार्यनीति: च संसूचिता भवेत् तादृशी कार्यस्य रूपरेखा सज्जीक्रियते । विशेषतया राज्यसर्वकाराः स्थानीयसर्वकाराः च २०१६ तमवर्शीयायाः राष्ट्रियशिक्षानीतेः अनुगुणं कार्यनीतिं कार्ययोजनां च कर्तुं यथा शक्नुयुः तथा प्रोत्साह: दास्यते ।

अग्रिमभागेषु प्रत्येकस्मिन् खण्डे प्रमुखाणां क्षेत्राणां विषये करिष्यमाणानां कार्याणां विषये च अधिकं वक्तव्यं नास्ति, यत: एष: एव अन्तिम: निर्णय: न, अन्यविधानि अपि कार्याणि अत्र भवितुम् अर्हन्ति येषां च विषये अग्रे चिन्तनं कर्तुं शक्येत ।

4.1 शालापूर्वशिक्षणम्

पूर्वं शालापूर्वशिक्षणस्य आवश्यकताया: विषये अधिकम् अवधानं दातुं न शक्तम् । यत: सर्वकारीया: विद्यालया: पूर्वप्रारम्भिकशिक्षणं न यच्छन्ति । महिला-बालविकासमन्त्रालयेन बालविकाससेवाकार्यक्रमे (ऐ.सि.डि.एस्.) प्रारम्भिकबाल्यशिक्षणस्य व्यवस्थापनाय आदेश: दत्त: । एतत् तु सार्वत्रिकरूपेण अङ्गीकृतम् अस्ति यत् बाल्यावस्था तु महत्त्वपूर्णा अस्ति, यत्र बालानां मानसिकतया दैहिकतया च विमर्शात्मकं वर्धनं भविष्यति इति ।

अधोलिखिताऽ नीतिक्रमाः विषयेऽस्मिन् अनुष्ठास्यन्ते -

1. महिला-बालविकामन्त्रालयस्य सहयोगेन 4-5वर्षीयाणां बालानां कृते शालापूर्वशिक्षणस्य व्यवस्था करिष्यते ।
2. अद्यत्वे तु ऐ.सि.डि.एस्.योजनायाम् अन्तर्गतासु शिशुशिक्षणशालासु (अङ्गनवाडी इत्याख्येषु) शालापूर्वशिक्षणं दातुं पर्याप्तमात्रेण आनुकूल्यानि न सन्ति । शिशुशिक्षणकेन्द्रेषु शालापूर्वशिक्षणं दातुम् एकवर्षाभ्यन्तरे पाठ्यक्रमस्य, अध्ययनसामग्र्याः च निर्माणं करिष्यते । तेन सह कार्यकर्तॄणां कृते प्रशिक्षणं दातुं राज्यैः सह समालोच्य पदानि निक्षेप्तव्यानि सन्ति ।
3. राज्यसर्वकारैः पूर्वप्राथमिकशालानाम् अध्यापकानां कश्चन गण: निर्मातव्यः । तदर्थं तेषां कृते प्रशिक्षणं दास्यते । शिशुशिक्षणत: पूर्वप्राथमिकशिक्षणपर्यन्तं निर्बाधतया शिक्षणव्यवस्थां कर्तुम् एतेन गणेन परिश्रम: करिष्यते ।
4. गच्छता कालेन शालापूर्वशिक्षणं, पूर्वप्राथमिकशिक्षणं, प्राथमिकशालाशिक्षणम् इत्यादीनां शिक्षणव्यवस्था अविच्छिन्नतया यथा प्रचलेत्, शालावरणे एव शिशुशिक्षणकेन्द्राणि यथा भवेयु: इत्येतदर्थं परिश्रम: प्रचलिष्यति ।
5. स्वायत्तसंस्थाभिः चाल्यमानानां शिशुशिक्षणकेन्द्राणां सुयोग्यनिर्वहणाय नियन्त्रणाय च नियमा: निर्णीता: भविष्यन्ति ।

4.2 बालकिशोरशिक्षणाधिकारस्य संरक्षणम्

बालाधिकारस्य संरक्षणं, बालानां व्यक्तिगतसुरक्षाम् अपि उपेक्ष्य क्रियमाणं शारीरकदण्डनं, भावनात्मकं दैहिकं वा उत्पीडनं यथा न स्यात् तथा जागरूकतावहनं, विद्यालयीयकार्यावसरे बालाः क्षतग्रस्ताः यथा न भवेयुः तथा अवलोकनम्, सुरक्षाविषये अवधानं, बालानुकूलायाः भाषायाः व्यवहारस्य च प्रयोगः, भेदभावरहित्यं, शारीरकशोषणनिवारणं, मादकपदार्थानां सेवनस्य अवरोध: इत्यादय: अत्र अन्तर्भवन्ति । एतदर्थम् उत्तमवातावरणस्य निर्माणं भवेत् । बालाधिकारस्य उल्लङ्घनविषये शून्यसहिष्णुतामयी दृष्टिः अवलम्बयिष्यते, येन बालानां शारीरकी मानसिकी च सुरक्षा सुनिश्चिता भवेत् ।

एतदर्थम् अधोलिखिता: केचन नियमा: स्वीकरिष्यन्ते -

1. बालानां शालासुरक्षता, सरक्षणं, दिशानिर्देशं च कर्तुं कश्चन विभाग: करिष्यते । मान्यताया: पञ्जीकरणस्य च निमित्तं शिक्षणसंस्थानाम् अर्हतानियमाः रूपयिष्यन्ते ।
2. अध्यापकानां शिक्षणप्रशिक्षणकार्यक्रमाणां द्वारा पुनश्चर्यापाठ्यक्रमद्वारा च प्रधानाचार्य:, अन्ये अध्यापका: च बालाधिकाराणाम् उल्लङ्घनेन किं भवेत् इति अंशं यथा जानीयु: तथा अधिनियमाः, नियमाः, विनियमाः इत्यादीनां विषये जागरूकतावहनं ज्ञापयिष्यते ।
3. किशोरशिक्षणकार्यक्रमाः राष्ट्रिययजनसङ्ख्याशिक्षणकार्यक्रमाः च चरणबद्धक्रमेण पाठ्यक्रमेषु समायोजयिष्यन्ते ।

4. किशोरशिक्षणविषयः माध्यमिकशालाशिक्षकाणां पूर्वप्रशिक्षणे सेवाकालीनप्रशिक्षणकार्यक्रमे च नियोजयिष्यते ।
5. छात्राणाम्, अध्यापकानां, पोषकाणां च लाभार्थं बालाधिकारसम्बद्धाः ई-विद्याभ्यासकार्यक्रमाः सज्जीकरिष्यन्ते ।
6. वर्धमानैः बालकैः बालिकाभिः च सम्मुखीक्रियमाणानां किशोरावस्थासम्बद्धानां समस्यानां परिहाराय पालकानां शिक्षकाणां च कृते वैयक्तिकतया परामर्शं दातुं विद्यालयेषु प्रशिक्षितानाम् आप्तमार्गदर्शकानां नियुक्तिः करिष्यते ।

४.३ विद्यालयशिक्षणे अधिगमस्य परिणामाः

प्राथमिकशिक्षणे दृश्यमानः दुर्बलः अधिगमपरिणामः महत्याः चिन्तायाः विषयः अस्ति । एषु दिनेषु प्रवृत्तानि अध्ययनानि ज्ञापयन्ति यत् विद्यालयशिक्षणे बालैः पठन-लेखन-अङ्कगणितसम्बद्धानि सामान्यानि कौशलानि अपि अधिगतानि न दृश्यन्ते इति । राज्यसर्वकाराः अधिगमपरिणामानां मौल्यमापनाय प्राथमिकस्तरीयाणां पठन-लेखन-अवगमन-गणितीयकार्यक्रमेषु वृद्धेः सम्पादनाय च कृतोद्यमाः दृश्यन्ते । किन्तु एतेषु सर्वेषु प्रयासेषु सत्सु अपि दुर्बलः अधिगमपरिणामः तु चिन्ताकरः एव दृश्यते । अतः राज्यसर्वकारैः केन्द्रसर्वकारेण च अधिगमपरिणामेषु विशेषपरिष्कारः अवश्यमेव चिन्तनीयः, येन प्राथमिकशिक्षणक्षेत्रे गुणवत्तावृद्धिः अवश्यमेव भवेत् ।

एतदर्थम् अधोलिखिताः नीतिनियमाः अनुसरिष्यन्ते -

1. आर्.टि.ई.-अधिनियमे निर्धारितानाम् अवसंरचनामानकानि अतिरिच्य अपि अधिगमपरिणामसम्बद्धानि मानकानि सज्जीकरिष्यन्ते, स्वायत्तेषु सर्वकारीयेषु च विद्यालयेषु तानि समानतया अन्वितानि करिष्यन्ते च ।
2. आर्.टि.ई.-अधिनियमद्वारा निर्धारितानां मानदण्डानाम् आधारेण राज्यानि स्थानीयस्थितेः स्थानीयानुकूल्यस्य च अनुगुणतया स्वीयाः योजनाः कर्तुं लब्धावसराणि तु सन्ति एव । यदि आवश्यकता स्यात् तर्हि आर्.टि,ई.-अधिनियमे एव अपेक्षितं परिवर्तनं विधाय अवसरेभ्यः आधिक्येन वञ्चितानां विस्थापितबालकानां, कठिनपरिस्थितौ विद्यमानानां च निमित्तं स्थानीयपरिस्थितेः आनुगुण्येन वैकल्पिकविद्यालयानां स्थापनाय मानदण्डः निश्चेष्यते ।
3. अनुत्तीर्णतारहितव्यवस्थायाः परिष्कारः करिष्यते, यतः एषा व्यवस्था बालानां शैक्षणिकसामर्थ्यस्य वर्धने नितरां बाधिका एव दृश्यते । अनुत्तीर्णतारहिता व्यवस्था पञ्चमकक्ष्यान्तमेव स्थास्यति, उच्चप्राथमिकस्तरे योग्यतारहितानां बालानाम् अनुत्तीर्णता अनुमंस्यते । सतत-व्यापक-मूल्याङ्कनव्यवस्थाम् (सि.सि.ई) अवलम्ब्य शैक्षणिकतया दुर्बलान् छात्रान् अभिज्ञाय तेभ्यः परिहारबोधनव्यवस्था अनुष्ठास्यते ।

4. विद्यालयेषु शैक्षणिकगुणस्तरस्य वर्धनाय, शैक्षणिकसहायतामाध्यमेन बालानां साहाय्यं कर्तुं व्यवस्थायाः निर्माणाय, ई-संसाधनादीनां बह्वायामवतां व्यवस्थापनाय च सुदृढानि पदानि निक्षेप्स्यन्ते ।

४.४ विद्यालयीयशिक्षणम्

सार्वभौमिकप्रारम्भिकशिक्षा (यु.ई.ई.) वास्तविकतोपेता अस्ति इत्यतः माध्यमिकशिक्षायाः विस्तारः तावत् अपरिहार्यः । एतदर्थं सर्वेषाम् अर्हच्छात्राणां समायोजनं कर्तुं, संस्थानां स्थितिं प्रबन्धनं च अपरिगणय्य निर्धारितमानकं मनसि निधाय माध्यमिकविद्यालयप्रणाल्यां विकासः सम्पादनीयः अवश्यमेव । माध्यमिकस्तरे छात्राणां तत्परतासम्पादनम्, अग्रिमकक्ष्यां प्रति गच्छतां सङ्ख्यायां वृद्धेः सम्पादनं च महतः कष्टस्य विषयः जातः अस्ति । वर्तमानशिक्षाप्रणाली अनेकाभिः विकृतिभिः कदाचारैः च कलुषिता जाता दृश्यते । कैश्चित् राज्यैः निष्पक्षपाततया पारदर्शिकतया च परीक्षा सञ्चाल्यते इत्येतत् सत्यमेव चेदपि समग्रायां परीक्षाप्रणाल्यां महान् परिष्कारः तु अत्यावश्यकः एव ।

एतदर्थम् अधोलिखिताः नीतिनियमाः अनुसृताः भविष्यन्ति -

1. सर्वाणि अपि राज्यानि अल्पच्छात्रसङ्ख्यावतां समुचितानुकूल्यरहितानां च विद्यालयानाम् अभिज्ञानाय महता प्रमाणेन प्रयासं कुर्युः । यत्र शक्येत तत्र मानवशक्तेः, भौतिकशक्तेः संरचनाशक्तेः च सदुपयोगाय, उत्तमशैक्षणिककार्यप्रदर्शनाय, प्रभाविप्रबन्धनद्वारा इष्टस्य उपयोगस्य प्राप्त्यै च अव्यावहारिकविद्यालयाः संयुक्तविद्यालयेषु अन्तर्भावयितुं प्रयासः विधास्यते । यदा विद्यालयानाम् अन्तर्भावः भवेत् तदा एकस्मिन् एव स्थले तयोः स्थितिः स्यात् । राज्यैः सह समालोच्य आर्.टि.ई.-अधिनियमेषु शैथिल्यम् असम्पाद्य एव विलयनाय संयुक्ततासम्पादनाय च दिशानिर्देशाः सज्जीकरिष्यन्ते । एतत् संयुक्ततासम्पादनम् अचिरप्राप्यमाणे भविष्यत्काले 'एका कक्ष्या, एकः अध्यापकः' इत्येतां परिकल्पनां साकारीकर्तुं समर्थं भविष्यति ।
2. आर्.टि.ई.-अधिनियमस्य १२ (१) (ग) खण्डस्य अनुसारं याभिः सर्वकारीयम् अनुदानं स्वीकृतं स्यात् तासाम् अल्पसङ्ख्याकीयसंस्थानां (भाषासम्बद्धानां मतसम्बद्धानां च) विस्तारव्यवहाराणां परीक्षणं विधास्यते, आर्थिकतया दुर्बलानां विस्तृतां राष्ट्रियप्रतिबद्धतां मनसि निधाय ।
3. राज्यानि समुचितवयोवर्गपर्यन्तम् आर्.टि.ई.नियमं विस्तारयितुं प्रयासं कुर्युः, येन माध्यमिकशिक्षणमपि तत्र समाविष्टं स्यात् ।
4. विद्यालयशिक्षायां सर्वेषु अपि स्तरेषु आनुकूल्यानां छात्रपरिणामस्य च परिकल्पनाय न्यूनतममानकं निर्णेष्यते ।
5. केन्द्रीयविद्यालयानां (के.वि.) जवाहरनवोदयविद्यालयानां (ज.न.वि) च विस्तारः सम्पादयिष्यते । तथैव शैक्षिकतया पृष्ठवर्तिनां जनपदानां प्राथमिकतां मनसि निधाय

कस्तूहबागान्धिबालिकाविद्यालयानां (केजिबिबि) विस्तारः माध्यमिकस्तरपर्यन्तं करिष्यते, उन्नतीकरणं च विधास्यते । ज.न.विद्यालयानां सफलतायाः कारणानाम् अध्ययनं करिष्यते, राज्यानां द्वारा पुनरावर्तयिष्यते च ।

6. अध्ययनं परित्यक्तवन्तः, उद्योगादिषु निरताः च बालाः पूर्णसमयं यावत् औपचारिकविद्यालयेषु उपस्थातुम् असमर्थाः सन्तोऽपि अध्ययनम् अनुवर्तयितुं यथा शक्नुयुः तथा मुक्तविद्यालयशिक्षणव्यवस्थायाः विस्तारः सम्पादयिष्यन्ते
7. छात्राः स्वयोग्यतायाः रुचेः च अनुसारं योग्यान् शैक्षिकविकल्पान् चेतुम् असमर्थाः सन्तः स्वस्य वास्तविकीं क्षमताम् अवगन्तुम् असमर्थाः भवन्ति, यस्य च परिणामतः, अल्पप्रगतिं, निराशतां, मनोभारं वा अनुभवन्ति ते । अतः छात्राः स्वस्य वास्तविकीं क्षमताम् अभिरुचिक्षेत्रं च अभिज्ञातुं साहाय्यं यथा प्राप्नुयुः तथा विभिन्नेषु स्तरेषु शैक्षिकाभिरुचिपरीक्षाः व्यवस्थापयिष्यन्ते । छात्रेषु स्थितां न्यूनताम् अपाकर्तुं, विशेषाधिगमस्य आवश्यकतावतः बालान् अभिज्ञातुं, मन्दगत्या अधीयानानाम् अल्पोपलब्धिमतां च छात्राणां साहाय्यं विधातुं, व्यावसायिकैः कौशलाधारितैः च कार्यक्रमैः युक्तानां पाठ्यक्रमाणां चयनाय मार्गदर्शनं कर्तुम्, उद्योगावसराणां विषये माध्यमिकस्तरे उच्चमाध्यमिकस्तरे च मार्गं निर्देष्टुं च सहायतावाणी (हेल्प लैन्) व्यवस्थापयिष्यन्ते, तज्ज्ञाः, आप्तमार्गदर्शकाः विद्यालयेषु नियोक्ष्यन्ते च ।

४.५ पाठ्यक्रमस्य नवीकरणं परीक्षापद्धतेः परिष्कारः च

स्वामी विवेकानन्दः वदति – 'शिक्षणं नाम विषयविवरणानां सम्पूरणं न । बुद्धौ विषयविवरणानां सम्पूरणेन महान् उत्पातः सञ्जायते, समग्रं जीवनम् अव्यवस्थितं भवति च । अस्मत्समीपे जीवननिर्माणक्षमाः मानवनिर्माणसमर्थाः चरित्रनिर्माणदक्षाः च विचाराः भवेयुः । पञ्च विचारान् आत्मसात्कृतवन्तः भवन्तः यदि तान् जीवनस्य चरित्रस्य अङ्गानि कृतवन्तः स्युः तर्हि स्पष्टं यत् भवतां समीपे तावदधिकं शिक्षणं स्यात्, यावच्च समग्रं ग्रन्थालयमेव कण्ठस्थीकृतवतः समीपे अपि न स्यात् ।..... यदि शिक्षणं विवरणसङ्ग्रहणसमरूपं स्यात् तर्हि पुस्तकालयाः एव महान्तः ज्ञानिनः स्युः, विश्वकोषाः च असदृशाः ऋषयः भवेयुः ।....." जालपुटव्यवस्थायाः विस्तारकारणतः वैद्युतप्रपञ्चस्य सम्पर्ककारणतः च पुस्तकालयं प्रति गमनस्य आवश्यकतां विनैव सर्वविधानि विवरणानि उपलभ्यानि जातानि यत् तदेतदस्मिन् काले स्वामिनः विवेकानन्दस्य पूर्वोक्ता उक्तिः विशेषमहत्त्वम् आवहति । अतः अद्य विवरणसङ्ग्रहाधारितां शिक्षणव्यवस्थां जीवनकौशलाधारित-शिक्षाप्रणालीरूपेण, मूल्याधारितशिक्षाप्रणालीरूपेण च परिवर्तयितुं विशेषप्रयासः विधातव्यः अस्ति, येन सा मानवनिर्माणे राष्ट्रनिर्माणे च सहयोगं दातुं शक्नुयात् ।

उदयोन्मुखे अधिगमक्षेत्रे विशेषनैर्भर्यं निधाय शिक्षणस्य सर्वेषु अपि स्तरेषु पाठ्यक्रमस्य नवीकरणं विधातव्यम् अस्ति । वैश्वीयकरणस्य प्रभावस्य, उदयोन्मुखज्ञानाधारितायाः अर्थव्यवस्थायाः, समाजस्य अपेक्षाणां च अनुगुणतया शिक्षार्थिनः अनुक्रियाशीलान् विधातुं, विभिन्नानां शिक्षार्थिनां समूहस्य अधिगमावश्यकतां पूरयितुं, शिक्षायाः जीवनकौशलस्य कार्यजगतः च समन्वयं कर्तुं, सुस्थिराभिवृद्धिविषये आस्थाम् उत्पादयितुम्, अधिकनम्यतायाः दिशि वैयक्तिकीकरणस्य दिशि च गच्छन्त्याः अनुदेशीयव्यवस्थायाः विषये उत्तरदायित्वं प्रतिष्ठापयितुं च पाठ्यक्रमे अधिकम् अवधानं देयम् अस्ति । छात्राः अधिगमपरिणामानाम्

उत्कृष्टोपलब्धिम् अधिगन्तुं यथा शक्नुयु: तथा पाठ्यक्रमे शिक्षणकार्यप्रगतेः गुणस्तरस्य, अधिगमपरिणामानां च परिभाषणं विधातव्यम् अस्ति, येन शिक्षणस्य उद्देशानां पूर्ति: स्यात्, तथैव पाठ्यक्रमस्य संशोधनस्य उन्नयनस्य च दृष्ट्या यस्य च अभिलब्धे: मूल्याङ्कनं परिष्करणं च कर्तुम् अवसर: लभ्येत ।

छात्रस्य अधिगमस्य मूल्याङ्कने परिष्कार: अधिगमपरिणामानां परिष्करणप्रयासेषु अतिमहत्त्वपूर्णत्वेन परिगण्यते । रचनात्मिका योगात्मिका च मौल्यमापनप्रणाली सत्रान्ते वर्षान्ते च चाल्यमानासु परीक्षासु, एकादशद्वादशकक्ष्यो: परीक्षासु च अनुस्रियमाणा अस्ति अद्यत्वे । तथापि विद्यालयस्तरीया समग्रा मूल्याङ्कनप्रक्रिया तु सर्वथा असन्तोषजनिका एव । बहुषु अधिगममूल्याङ्कनेषु विषयवस्तुज्ञानस्य पुन:प्रस्तुतीकरणकौशलस्य एव परीक्षणं क्रियते । विद्यलयीयक्षेत्रस्य सहविद्यालयीयक्षेत्रस्य च अधिगमपरिणामान् अपि अविहाय छात्राणां व्यापकं मूल्याङ्कनं सुनिश्चितं कर्तुं समग्रमूल्याङ्कनप्रणाल्या: नवीकरणस्य अत्यावश्यकता अस्ति । समग्रे वर्षे विद्यालयीयानां सहविद्यालयीयानां च छात्राणां प्रगते: विवरणस्य सङ्ग्रहणाय कस्याश्चित् व्यवस्थाया: उपकल्पनस्यापि आवश्यकता अस्ति ।

एतदर्थम् अधोनिर्दिष्टा: नीतिक्रमा: अनुष्ठिता: भविष्यन्ति -

1. वर्धमानानां महत्त्वाकाङ्क्षाणां, सामाजिकस्य ऐक्यस्य, धार्मिकस्य, परस्परसहयोगस्य, राष्ट्रियोद्देशस्य च अनुरूपतां पूरयितुं पाठ्यक्रमे परिष्कार: करिष्यते । पाठ्यक्रम: परिणामाधारित: भवेत्, वर्धमानां तान्त्रिकशिक्षणापेक्षाम् आधृत्य स्थिते परिवेषे जीवनकौशलनस्य प्रदानं, छात्रस्य समग्रविकासस्य सम्पादनं च तस्य प्रमुख: उद्देश: स्यात् च । सर्वेभ्य: अपि छात्रेभ्य: मौलिककर्तव्यानाम् अधिकाराणां चेति उभयविधं शिक्षणं प्रदीयेत, येन देशे विदेशेषु च ते छात्राः उत्तरदायित्ववन्त: नागरिका: भवेयु: ।
2. विद्यालयशिक्षणक्षेत्रे जायमानं गुणवत्ताह्रासं निरोद्धुं राष्ट्रियानुसन्धानशैक्षिकपरिषद: (एन्.सि.ई.आर्.टि) पुनर्विन्यास: करिष्यते, शिक्षाशास्त्रस्य आवर्तकनवीकरणं विधास्यते च, येन रटनाधारितं शिक्षणम् अवगमनाधारितं भवेत्, जिज्ञासाया: भावनाया: च प्रोत्साहनं सिद्ध्येत् ।
3. विज्ञानस्य गणितस्य आङ्ग्लभाषायाश्च समान: कश्चन राष्ट्रियः पाठ्यक्रम: सज्जीकरिष्यते । सामाजिकविज्ञानादिषु विषयेषु समग्रे अपि देशे पाठ्यक्रमस्य कश्चन भाग: समान: भविष्यति, शिष्टा: भागा: राज्यानां विवेचनाधिकारम् अवलम्बन्ते ।
4. पञ्चमकक्ष्यात: अग्रे श्रेणीकृतक्रमेण पाठ्यक्रमे डिजिटल्-साक्षरताया: आरम्भ: भविष्यति । ऐ.सि.टि.सम्बद्धा: अंशा: विषयरूपेण षष्ठकक्ष्यात: पाठ्यक्रमे योजयितुं शक्या: । सर्वेषु अपि स्तरेषु ऐ.सि.टि.पाठ्यक्रम: परिष्करिष्यते, येन तस्य अनुप्रयोगाभिमुखता सिद्ध्येत् ।

5. एतत् तु सुविदितमेव यत् विज्ञानस्य परिकल्पनाः प्रदर्शनद्वारा प्रयोगालयीयप्रयोगद्वारा च सम्यक् अवगमयितुं शक्याः इति । अतः विज्ञानविषयाणां बिधनाय प्रायोगिकघटकाः षष्ठकक्ष्यायाः अनन्तरीयासु कक्ष्यासु क्रमशः परिचाय्यन्ते ।
6. विभिन्नतायां स्थिताया: एकताया: विषये अधिकम् अवधानं दत्त्वा लिङ्गीय-सामाजिक-सांस्कृतिक-क्षेत्रीयविषमताया: निवारणाय पाठ्यक्रमे, तस्य बोधने च अवधानं दीयते । एष: पाठ्यक्रम: सामाजिकन्यायसम्बद्धान् विषयान् संस्पृशति, सामाजिकं भेदभावम् अवरोद्धुम् उपायान् चिन्तयति च । पाठ्यक्रमस्य पाठ्यपुस्तकस्य च निर्मार्तॄन् दृष्ट्वा निश्चीयते यत् पाठ्यपुस्तकानि सद्भावं वर्धयन्ति, लिङ्गं, विकलाङ्गता, जाति:, मतम् इत्यादिभि: भेदभावजनकै: विषयै: सम्बद्धा: अंशा:, घटना:, उदाहरणानि वा विषयवस्तुषु न सन्ति इति । सर्वेषां विषयाणां माध्यमेन नागरिकशिक्षा, शान्तिशिक्षा, चरित्रनिर्माणं, विधि-सांविधानिकसाक्षरता, वित्तीयसाक्षरता, पर्यावरणीयस्थिरता इत्यादीनि, अन्यानि एतादृशानि तत्त्वानि च संवर्धयिष्यन्ते ।
7. परीक्षा: व्यापकजागरूकताया: अवगतये, व्यापकताया: परिशीलनाय, उत्कृष्टतया समस्यानां समाधानस्य कौशलस्य वृद्धये च व्यवस्थाप्यते, न तु पाठ्यपुस्तकस्थानां सामग्रीणां पुनरुद्धरणमात्राय । सततं मूल्याङ्कनं, प्रश्नपत्रनिर्माणे मानकनिश्चय:, मूल्याङ्कनव्यवस्थायां पारदर्शिता इत्यादय: केचन उपाया: एतस्यां दिशि उपकारका: भवितुम् अर्हन्ति । अनुकूलपरिवर्तनार्हताया: आरम्भाय, वार्षिकपरीक्षाया: मनोभारस्य न्यूनीकरणाय च सर्वकाराणाम् अभियाचना: आधृत्य परीक्षामण्डली(बोर्ड)परीक्षाया: आरम्भाय प्रयास: विधास्यते ।
8. दशमकक्ष्यायां गणितं, विज्ञानम्, आङ्ग्लभाषा इत्येतेषु त्रिषु पत्रेषु असफलताया: आधिक्यं परिदृश्यते । एतस्या: असफलताया: परिमाणं न्यूनीकर्तुं दशमकक्ष्यायां गणित-विज्ञान-आङ्ग्लभाषा: अधिकृत्य द्विस्तरीया परीक्षा व्यवस्थापयिष्यते । एका भवति उच्चस्तरीया, अपरा भवति मध्यमस्तरीया । येषम् अध्ययनविषयाणां निमित्तं गणितस्य, विज्ञानस्य, आङ्ग्लभाषाया: च पूर्वज्ञानम् अपरिहार्यं न, तादृशान् विषयान् व्यावसायिकविषयान् वा ये दशमकक्ष्याया: अनन्तरं पठितुम् इच्छन्ति ते द्वितीयस्तरीयपरीक्षायां भागं वोढुं विकल्प: परिकल्पयिष्यते ।
9. अद्यत्वे केन्द्रीयाः राज्यीयाः च परीक्षामण्डल्यः दशमकक्ष्यायाः द्वादशकक्ष्यायाः च परीक्षाः सञ्चालयन्ति । छात्रैः तया मण्डल्या चाल्यमाना दशमकक्ष्यीया परीक्षा सम्मुखीकरणीया अवश्यमेव, यस्या: मण्डल्या: सम्बद्धता तदीयेन विद्यालयेन स्वीकृता स्यात् । दशमकक्ष्यीया मण्डलीपरीक्षा दशमकक्ष्याया: समग्रं पाठ्यक्रमम् आधारीकृत्य भवति ।
10. अधिगमस्य विभिन्नस्य स्तरस्य प्रातिनिध्यं वहतां विभिन्नाभि: परीक्षामण्डलीभि: प्रदीयमानानां प्रमाणपत्राणां गुणवत्तायां मूल्ये च व्यापकविभिन्नता दृश्यते । एतावदेव न, काश्चन परीक्षामण्डल्य:

उत्तीर्णतायाः प्रातिशत्यस्य वर्धनाय कृपाङ्कदानमार्गम् अनुसरन्ति इत्यपि श्रूयते । एषा प्रथा अवश्यमेव स्थगनीया । तावदेव न, सर्वासां परिक्षामण्डलीनां, वर्षं यावत् अध्ययनेन छात्रैः आसादितायाः उपलब्धेः स्तरस्य च तुलनात्मकचित्रस्य उपस्थापनाय काचित् प्रणाली विकासनीया अस्ति अपि । तुलनात्मकपरिशीलनं कश्चन उपायः । अन्यः विकल्पः नाम दशमकक्ष्यायाः द्वादशकक्ष्यायाः च अन्ते केन्द्रीयपरीक्षायाः सञ्चालनम् अथवा सर्वाभिः परीक्षामण्डलीभिः प्रतिशततायाः आधारेण अङ्काः व्यक्तीकरणीयाः इति नियमकरणम् । एतादृशान् सर्वान् सम्भावितान् विकल्पान् अधिकृत्य शैक्षिकविशेषज्ञानां किञ्चन दलम् अध्ययनं कुर्यात्, यच्च छात्राणां साधनस्य स्तरं प्रकाशयितुं कञ्चन सुयोग्यं मार्गं परिचिनुयात् ।

11. प्रक्रियाविधौ परिष्कारविधानम् आरम्भणीयम् । यथा - स्थानान्तरणप्रमाणपत्रं, विद्यालयत्यागसम्बद्धं प्रमाणपत्रम् इत्यादयः स्थगनीयाः, येन छात्राः एकस्याः संस्थातः अपरां संस्थां प्रति गन्तुं कमपि क्लेशं न अनुभवेयुः ।

4.6 समावेशिशिक्षणं छात्रसाहाय्यं च

एतत् एकम् अतिरस्करणार्हं सत्यं यत् गुणवत्तां समानतां च अवलम्ब्य निर्मिता शैक्षिकप्रणाली वर्धमानायां ज्ञान-अर्थव्यवस्थायां निरन्तरसाफल्यस्य कुञ्चिकायते इति । किन्तु एतदपि सत्यमेव यत् वर्तमानशिक्षाप्रणाली विशेषतः ग्रामीणक्षेत्रेषु समावेशिशिक्षणाय वैविध्यमयं वातावरणं न सृजति इति । एतस्मात् विशेषावश्यकतावतां बालानां, सामाजिकतया अप्रगतसमुदायस्य बालानां च शैशिक्षकावश्यकताः पूरिताः न भवन्ति । यद्यपि एषु दशकेषु शिक्षणव्यवस्था ग्रामीणक्षेत्रीयान् यथा प्राप्नुयात् तथा करणे प्रगतिः दृश्यते, तथापि सामाजिकतया आर्थिकतया च दुर्बलानां वर्गे जातैः छात्रैः अधिगमावसरेषु असमानतासम्बद्धाः महत्त्वपूर्णाः बाधाः अनुभूयमानाः सन्ति एव, याश्च सामाजिककारणतः परिस्थितिजन्यकारणैः च सम्भवन्ति ।

वनवासिबालानां शिक्षणस्तरः गम्भीरचिन्तायाः विषयः अस्ति । अल्पा साक्षरता, अल्पतमं नामाङ्कनं, विद्यालयं परित्यजतां परिमाणे वृद्धिः, वनवासिबालानां मरणसङ्ख्यायाः आधिक्यम् इत्यादीनां समस्यानां परिहाराय प्रयासाः प्रचलन्ति । केन्द्रेण राज्यसर्वकारैः च क्रियमाणेषु छात्रवृत्तिप्रदानादिषु अनेकेषु प्रयत्नेषु सत्सु अपि वनवासिजनानां स्थितिः तु असन्तोषजनिका एव अस्ति । वनवासिबालानां शैक्षणिकविकासस्य अनभिवृद्धौ शिक्षकाणाम् अनुपलब्धिः अपि मुख्यं कारणम् अस्ति । वनवासिक्षेत्रे कार्यं कुर्वाणाः अवनवासीयाः अध्यापकाः तत्रत्यभाषानवगतिरूपां सञ्चारव्यवस्थाभावरूपां च समस्याम् अनुभवन्ति ।

छात्रवृत्तिद्वारा ऋणदानव्यवस्थाद्वारा वा अध्ययनकार्यक्रमेषु वित्तप्राप्तेः सुनिश्चिततायाः परिकल्पनाय मार्गस्य चिन्तनात् मेधाविनां छात्राणाम् अध्यनानुवर्तने महत् आनुकूल्यं सिद्ध्येत् ।

एतदर्थम् अधोनिर्दिष्टाः कार्यसूचिकार्यक्रमाः अनुष्ठास्यन्ते -

1. विविधताविषये अधिकनैर्भैर्यप्रदर्शनपूर्वकं महिलापुरुषभेदाः, सामाजिक-क्षेत्रीयविषमताः इत्यादीनां समस्यानां समाधानाय पाठ्यक्रमेषु प्रयासः करिष्यते । एतेषु पाठ्यक्रमेषु सामाजिकन्यायसम्बद्धाः अंशाः समाविष्टाः भवन्ति । सामाजिकभेदभावम् अवरोद्धुं मार्गाः अनुस्त्रियन्ते अपि ।
2. पूर्वव्यावसायिकाभिमुखाः कार्यक्रमाः पाठ्यक्रमस्य प्राथमिकस्तरात् आरभ्य एव समावेशयिष्यते, येन श्रमिकाणां विषये समादरः, कौशलविकासः इत्यादीनां विषये आदरयुता अभिवृत्तिः विकसिता भवेत् ।
3. प्रतिभायाः प्रोत्साहनाय, समानतायाः अभिवृद्ध्यै च राष्ट्रियः प्रोत्साहकनिधिः प्रतिष्ठापयिष्यते, यश्च मुख्यतया शैक्षणिकव्ययं, पाठ्यसामग्रीव्ययं, दशलक्षस्य बालानाम् आवासस्य व्ययं च निर्वोढुं विनियोक्ष्यते । आर्थिकदृष्ट्या ये दुर्बलाः स्युः तेभ्यः छात्रवृत्तिः अपि एतस्मात् निधितः प्रदास्यते । एतदतिरिच्य दशमकक्ष्यायाः अनन्तरं राष्ट्रियस्तरे परीक्षामाध्यमेन सर्ववर्गीयाणां मेधाविनां छात्राणां निमित्तं राष्ट्रियमेधाछात्रवृत्तियोजनायाः आरम्भः करिष्यते, यत्र सर्वे विषयाः अन्तर्भविष्यन्ति ।
4. आश्रमशालाः, समीपस्थाः माध्यमिकविद्यालयाः, उच्चतरमाध्यमिकविद्यालयाः, केन्द्रीयविद्यालयाः, नवोदयविद्यालयाः इत्यादीनां मध्ये सहगामिक्रिया सम्पर्कव्यवस्था च उपस्थापयिष्यते, समालोचन-परामर्शकतादिनिमित्तं योजना करिष्यते च ।
5. जनजातीयक्षेत्रस्थेभ्यः छात्रेभ्यः कौशलस्य प्रदानाय अधिकम् अवधानं देयम् अस्ति । राष्ट्रियकौशलविकाससंस्थायाः सहयोगेन नियतसमयस्य अनन्तरं विद्यालयेषु अधिककौशलाधारितपाठ्यक्रमस्य प्रवर्तनाय पदानि निक्षेप्स्यन्ते ।
6. अनुभवाः ज्ञापयन्ति यत् सर्वत्र अध्ययनमाध्यमत्वेन या क्षेत्रीयभाषा उपयुज्यते तस्याः अवगमने जनजातीयाः बालाः कष्टम् अनुभवन्ति इति । एतां बाधां निवारयितुं प्रयासाः अनुष्ठास्यन्ते, यत्र आवश्यकता स्यात् तत्र बहुभाषीयशिक्षणव्यवस्थायाः आरम्भस्य सुनिश्चितता सम्पादयिष्यते च ।
7. सामाजिकी उपेक्षा, गृहे सहायकव्यवस्थायाः अनुपलब्धिः, विशेषतः लघुषु विद्यालयेषु ग्रामस्थेषु विद्यालयेषु च दृश्यमाना उपकरणानाम् अपर्याप्तता, आनुकूल्यानाम् अविद्यमानता इत्यादीः अनेकविधाः समस्याः सम्मुखीकुर्वतां दिव्याङ्गानाम्, अधिगमासामर्थ्यवतां छात्राणां च शैक्षिकीम् आवश्यकतां पूरयितुं विशिष्टाः कार्ययोजनाः अनुष्ठास्यन्ते ।
8. विशेषावश्यकतावतां छात्राणां निमित्तं चाल्यमानाः केन्द्रप्रायोजितयोजनाः अनुवर्तयितुं तासां व्याप्तिः अर्थसामर्थ्यं च वर्धयिष्यते । राज्यस्तरे जनपदस्तरे च तादृशी काचित् उपयोगिनी व्यवस्था उपकल्पयिष्यते, या च विभिन्नानां योजनानां कार्यान्वयने दत्तावधाना सती आवश्यकतावतां छात्राणाम् अभिज्ञाने साहाय्यदाने च कार्यं करिष्यति ।

9. स्थानीयस्तरे बालचिकित्सातज्ज्ञानां मनोवैज्ञानिकचिकित्साविशेषज्ञानां च कश्चन अंशकालिकी उपविशेषज्ञसमिति: सङ्घटयिष्यते, यस्या: सम्पर्कं य: कोऽपि विद्यालय:, जनपदशिक्षाधिकारी वा कर्तुम् अर्हति । तृतीयपक्षस्य परामर्शस्य मूल्याङ्कनस्य च आवश्यकतायां सत्याम् एषा उपसमिति: विशेषावश्यकतावतां बालानां सूक्ष्मतया सुयोग्यतया च निर्वहणाय अध्यापकेभ्यः विशेषप्रशिक्षणम्, अभिमुखीकरणपरामर्शं वा दातुम् अर्हति ।
10. केन्द्रसर्वकार: शिक्षणे असमर्थतासमस्याम् अपनेतुम्, अनुसन्धानाय, प्रशिक्षणाय च धननिवेशं व्यवस्थापयितुम्, आवश्यकानि संसाधनानि उपलब्धानि कारयितुं च कस्याश्चित् दीर्घकालिक्याः योजनायाः संरक्षणे आस्थां दर्शयिष्यति ।
11. सामाजिकतया आर्थिकतया च आनुकूल्येभ्य: वञ्चितानां बालानाम् अध्ययनकाले अतिरिक्ततया परिहारशिक्षणस्य परामर्शनस्य च निमित्तं व्यवस्था उपकल्पयिष्यते ।
12. प्रवासिबालानां शिक्षणस्य निमित्तं तेषां मूलस्थाने, यत्र पुनर्वास: आरब्ध: तत्र वा आवासीयविद्यालयस्य व्यवस्थापनेन, अन्येन सुयोग्येन मार्गोपायेन वा समानावसरप्रदानतत्त्वं भेदभावरहितव्यवहारं च अवलम्ब्य काचित् व्यवस्था उपकल्पयिष्यते ।
13. महिलापुरुषभेदभावरहिता हिंसाविषये शून्यसहिष्णुतायुता च दृष्टि: आत्मसात्करिष्यते । राज्यानां द्वारा विभिन्नप्रकारकाणां भावात्मकानाम् उपायानां द्वारा उच्चशिक्षायां महिलानां समावेशनस्य, पदेषु तासां स्थिरस्थिते:, स्थायि-उपस्थिते: च वृद्ध्यै प्रयासा: करिष्यन्ते । एतदर्थं विश्वविद्यालयप्रशासनस्य उच्चेषु पदेषु महिलानां नियुक्तिं विधातुं अधिक: प्रयास: विधास्यते ।
14. उन्नताध्ययनावसरे दुर्बलच्छात्राणां सबलीकरणार्थम् अनुसन्धानविकासविभागेन तेषाम् अनुसन्धानाय विकासाय च निधय: संरक्षिता: भविष्यन्ति । दुर्बलवर्गस्य उन्नत्यर्थम् आन्तरिकसंरचनायै, शैक्षिकगम्याय कार्यनिष्पादनाय च सामाजिकी आनुसन्धानिकी च लेखपरीक्षा करिष्यते ।
15. क्षेत्रीयस्य असन्तुलनस्य निवारणाय विभिन्नेषु दुर्गमक्षेत्रेषु; तन्नाम पर्वतीयक्षेत्रेषु, जनजातीयक्षेत्रेषु, मरुस्थले, तटवर्तिक्षेत्रेषु च, विभिन्ना नीति: अनुसरणीया भवेत् । 'ब्लाक्'स्तरे जिल्लास्तरे च शैक्षिकीम् अवगतिम् अवरोद्धुम् अपेक्षितानां मानदण्डानां पुनरवलोकनं करिष्यते, नूतनानां मानकानां निर्धारणं करिष्यते च । शैक्षिकं कौशलसम्बद्धं च अन्तरम् अभिज्ञाय शैक्षणिकदृष्ट्या, दुर्बलक्षेत्राणाम् अभिवृद्ध्यर्थं, सामाजिकदृष्ट्या, आर्थिकदृष्ट्या शैक्षणिकदृष्ट्या च ये वर्गा: दुर्बला: सन्ति तेषाम् अन्तर्भावनं सुकरं कर्तुं च जिल्लास्तरे कार्यनीति: आरचयिष्यते ।

4.7. साक्षरता जीवनशिक्षणं च

1978 तमवर्षस्य अक्टोबर्-मासस्य द्वितीये दिनाङ्के ऐदम्प्राथम्येन प्रौढसाक्षरताया: विषये यदा अनुरोधः श्रुत: तदा राष्ट्रियप्रौढशिक्षाकार्यक्रमस्य (एन्.एल्.ई.पि.) प्रवर्तनम् अभवत् । आरम्भस्य 40 वर्षेषु ग्रामीणकार्यात्मकसाक्षरता- योजना (आर्.एफ्.एल्.पी),

राष्ट्रियसाक्षरतायोजना (एन्.एल्.एम्.), साक्षरभारताभियानम् इत्येतादृशा: बहव: कार्यक्रमा: आरब्धा: । एतादृशेषु प्रयत्नेषु सत्सु अपि भारते 280 कोटिमिता: प्रौढा: असाक्षरा: एव सन्ति । एषा सङ्ख्या चिन्ताकरी सती प्रौढसाक्षरतासम्बद्धाया: समस्याया: विषये विशेषावधानस्य अभियाचनां करोति ।

कार्यात्मकसाक्षरता नाम यस्मिन् समुदाये या व्यक्ति: निवसति, सा तत्र कार्यकरणार्थम् अपेक्षितस्य पठनस्य, लेखनस्य, गणनाकरणस्य स्तरं प्राप्नुयात् इति । कार्यात्मिक्या: साक्षरताया: यशस्विता शैक्षिकविकासस्य एकीकृतम् अविभाज्यं च घटकम् अस्ति । वैश्विकयुववर्गस्य प्रौढसाक्षरताया: च मूलभूतं लक्ष्यम् अस्ति यत् समये समये परिकल्पनाकरणम् इति ।

अस्मिन् समकालीने विश्वे आजीवनं शिक्षणं साक्षरसमाजस्य कारकरूपेण परिगण्यते । एतै: मूलसाक्षरताकार्यक्रमै: सृष्टः शिक्षितवातावरणरूपी मार्ग: एव प्रगतिनाम्ना निर्दिश्यते, या च प्रगति: समाजे विद्यमानानां सर्ववर्गीयाणां शैक्षणिक-आवश्यकतानां पूरणे बहुमुखान् अवसरान् कल्पयति । जनानाम् अस्तित्वे गुणवत्तायां च वृद्ध्या सह राष्ट्रार्थं, मानवकुलार्थं, समाजार्थम्, आर्थिकविकासार्थं च अद्यत्वे आजीवनशिक्षणम् अनिवार्यम् अस्ति । यदि भारतेन वैश्विकी प्रतिस्पर्धा सम्मुखीकरणीया अस्ति, विकसितराष्ट्ररूपेण आत्मानम् परिचाययितुं सः इच्छति तर्हि आजीवनशिक्षणे सुष्ठु परिभाषिताभि: शिक्षणनीतिभि: कार्यक्रमै: च मानवसंसाधनानां गुणवत्तायाः परिष्कार: तेन करणीय: एव स्यात् । निरक्षराणां महती सङ्ख्या, ज्ञानाधारिताया: अर्थव्यवस्थाया: आवश्यकता, वैश्वीयकरणसम्बद्धानि स्पर्धाह्वानानि, सूचनाक्षेत्रे संवहनक्षेत्रे च जातः तन्त्रज्ञानस्य विस्तारः, जनानाम् आयु:प्रमाणे जातं वर्धनम् इत्यादीन् अंशान् परिशीलयेम चेत् भासते यत् प्रौढशिक्षणनीतौ प्रौढशिक्षाकार्यक्रमेषु च महत् परिवर्तनम् अपेक्षितं वर्तते इति । वैविध्यपूर्णे सङ्कीर्णे च भारतीयसमाजे साक्षरताविषये बह्वायामवत्याः दृष्टेः आवश्यकता अस्ति । साक्षरताया: विषये अस्माकं दृष्टिः न केवलं जीवननिर्वहणं, मनोरञ्जनं, विकासीयहस्तक्षेपः इत्यादीनां विषये एव स्यात्, अपि तु परिवर्तनशीला विकेन्द्रीकृता प्रसङ्गाधारिता अपि स्यात् ।

एतदर्थं अधोलिखिता: उपक्रमा: भविष्यन्ति -

1. वैश्विकयुववर्गस्य प्रौढसाक्षरतां साधयितुं विद्यमानानाम् उपक्रमाणां दृढीकरणं करिष्यते । पाठ्यचर्यार्थं स्वयंसेविसंस्थानां, सर्वकारेतरसङ्घटनानां, सर्वकारीयाणां शालानां, महाविद्यालयानां, शैक्षणिकसङ्घटनानां, युवसङ्घटनानां, महिलासङ्घटनानां च संयोजनं करिष्यते । एतेन बहु-आयमवतीनां नीतीनां क्रियान्वयनेन सह नवीकरणमपि भवितुम् अर्हति ।
2. वैश्विकीं साक्षरतां साधयितुं शीर्षस्तरे राष्ट्रियसाक्षरताप्राधिकरणं, राज्यस्तरे राज्यसाक्षरताप्राधिकरणं, जिल्ला-ब्लाक्-पञ्चायतस्तरेषु च लोकशिक्षासमित्य: च ये कार्यरता:

सन्ति, तैः सह स्थानीयसंसाधनसहायकसंस्थानाम् अपि नवीकृतप्रस्तुतिः, दृढीकरणं च अवश्यमेव करणीयम् ।

3. सर्वकारः ए.ई.कार्यक्रमाणां नवीकृतप्रस्तुतेः, दृढीकरणस्य च विषये अवधानं दातुं शीर्षस्तरे विशेषज्ञानां समितिं रचयिष्यति । एतेन साक्षरता, कौशलविकासः, प्रमाणपत्रार्थं पूर्वशिक्षणसमकक्षते, संस्थायाः औपचारिकशिक्षाप्रणाल्यां प्रवेशे आनुकूल्यं च प्राप्तुं शक्यम् । एषा समितिः प्रौढानां शिक्षणस्य अधिगमाय वैज्ञानिकमानदण्डस्य विकसनं करिष्यति । एन्.एल्.एम्.ए.संस्था प्रौढशिक्षाव्यक्तीनां पूर्वशिक्षणस्य, व्यावसायिकस्तरे उन्नयनस्य, प्रत्यायनप्रयोजनस्य च विषये प्रत्यायितप्रतिनिधित्वं कुर्वद्भिः सङ्घटनैः सहः सहभागित्वं निर्वक्ष्यति ।
4. प्रौढशिक्षाकार्यक्रमेषु कौशलविकासः, डिजिटल्व्यवस्था, वित्तव्यवस्था, विधिकसाक्षरता इत्येते अंशाः अन्तर्भाव्यन्ते ।

4.8. शिक्षायां कौशलं नियोजनीयता च

विकसितविश्वे उच्चनिर्भरतानुपातेन सह युवजनसंख्या ह्रियमाणा दृश्यते । किन्तु भारतं विश्वे तादृशं युवराष्ट्रम् अस्ति यत्र च समग्रजनसङ्ख्यायाः 54% जनाः ऊनपञ्चविंशवर्षीयाः । 2022 तमवर्षाभ्यन्तरे एतस्मिन् कार्यबले नूतनतया 104.62 कोटिमिताः युवानः समाविष्टाः भवेयुः इति अनुमीयते । एतेषां कौशलवर्धनं करणीयं भवेत् । तन्त्रज्ञानसम्बद्धानां, व्यावसायिकानां च शिक्षाकार्यक्रमाणां साहाय्यार्थं संस्थागतव्यवस्थाः अधुना अपि अपर्याप्ताः एव सन्ति ।

औपचारिकरूपेण व्यावसायिकक्षेत्रे कौशलविकासस्य योजनं कर्तुं, छात्राणाम् उर्ध्वाधारतां साधयितुं, समानान्तरगतिशीलतायाः अवसरे व्यावसायिकोपलब्धिषु शैक्षिकीं समानताम् आनेतुं च अद्यत्वे बहवः प्रयत्नाः प्रचलन्ति । तथापि नियोजनीयतायां प्रवर्धनं कर्तुं व्यक्तिगतविकासार्थम् आर्थिकवृद्ध्यर्थं च शिक्षणकौशलयोः संयोजनम् इतोऽप्यधिकतया करणीयम् अस्ति । उच्चगुणवत्तायुक्तस्य व्यावसायिकप्रशिक्षणस्य गरिम्णे, सामाजिकस्वीकृत्यै च शिक्षाकौशलयोः विषये अपि इतोऽप्यधिकम् अवधानं देयम् अस्ति ।

अधोलिखिताः नीतिगतोपक्रमाः भविष्यन्ति -

1. शालासु उच्चतरशिक्षणप्रणाल्यां च कौशलविकासकार्यक्रमाणां द्वारा न केवलम् अस्माकं छात्राणां कृते उत्तमोद्योगस्य अवसरदापनाय, अपि तु तेषु उद्यमकौशलस्य विकासकरणे साहाय्यार्थमपि तेषां पुनर्विन्यासः करिष्यते ।
2. २०१५ तम्यां राष्ट्रियकौशलविकास-उद्यमितानीतौ चिन्तितम् अस्ति यत् कौशलविकसकार्यक्रमाः २५% विद्यालयेषु उच्चतरशिक्षणसंस्थासु च समायोजयिष्यन्ते इति ।
3. विशेषावधानयोग्यानि जिल्लास्थानानि यानि सन्ति तत्रत्यानां शालाछात्राणाम् उद्योगावसरान् अभिवर्धयितुं, कौशलाभिवर्धनार्थं च विद्यालयान् आरब्धुं विस्तृता योजना सज्जीकरिष्यते ।

4. माध्यमिके, उच्चतरे, तान्त्रिके च शिक्षणे वर्तमानानां कौशलाधारितकार्यक्रमाणाम् एन्.एस्.क्यू.एफ्.माध्यमेन अधिकसामाजिकस्वीकार्यतां परिकल्प्य ऊर्ध्वतिर्यग्गतिशीलतां च दापयित्वा शिक्षणसम्बद्धया मुख्यधारया सह एकीकरिष्यते । एतत् प्रवेशनिर्गम-विकल्पाय, 'क्रेडिट्'ब्याङ्क्-प्रणाल्यै, 'क्रेडिट्'दानाय, संस्थागतसहयोगाय, राष्ट्रियमान्यतार्थं, निष्कर्षाधारितमूल्याङ्कनार्थं च कौशलसम्बद्धस्य राष्ट्रियव्यावसायिकमानकाधारितप्रतिपादनस्य माध्यमेन कौशलप्रमाणनार्थं संस्थागततन्त्रस्य सर्जनं करिष्यते ।
5. इदानीं यावत् पूर्वाधिगमस्य मान्यतायै (आर्.पि.एल्.) मूल्याङ्कनाय च किमपि तन्त्रं न विकासितम् । एतदन्तरं पूरयितुं सर्वकार: वर्षाभ्यन्तरे कौशलानां क्षमतानां च सत्यापनं मूल्याङ्कनं प्रवेशं च सुकरं कर्तुं, ये केचन औपचारिकशिक्षणं प्रशिक्षणं वा न प्राप्तवन्त:, किन्तु कौशलं प्राप्तवन्त: सन्ति, तेषां निमित्तं कस्यचित् तन्त्रस्य विकासनाय प्रयत्नं करिष्यति ।
6. छात्रा: भृतिम् उद्योगं वा प्राप्नुयु:, अथवा स्वकीयस्य उद्यमस्य आरम्भं वा कुर्यु: इत्येतदर्थं क्षेत्रकौशलपरिषत्, विद्यालय-महाविद्यालयप्राधिकरणम् इत्येतयोः द्वारा संयुक्तप्रमाणपत्रप्रदानम् उपकल्पयिष्यते ।

4.9. शिक्षाक्षेत्रे सूचना-संवहनप्रौद्योगिक्याः (आई.सी.टी) उपयोग:

गते 1986/93 तमे वर्षे संरचिताया: नीतिप्रणाल्या: अनन्तरं जात: सूचना-संवहनतन्त्रज्ञानप्रौद्योगिक्याः प्रादुर्भाव: महत्त्वपूर्णविकासरूपेण परिगण्यते, येन शिक्षणक्षेत्रे नूतना: आयामा: आनीता: । सूचनाप्रौद्योगिक्या: विभिन्नरूपि-उपयोगै: न केवलं क्षेत्रप्रबन्धार्थम्, अपि तु शिक्षाधिगमयो: गुणवत्ताया: वर्धने, शिक्षावसराणां विस्तारणे, शैक्षिकायोजनप्रबन्धयो: परिष्करणे च साहाय्यं कर्तुं नूतना: सम्भावनाः उत्पन्ना: जाता: सन्ति । सूचना-संवहनप्रौद्योगिकीव्यवस्थाया: (आई.सी.टी.) उपयोग: उपचारात्मकशिक्षायां, शिक्षकाणां प्रशिक्षणे, प्रौढसाक्षरताया: कार्यक्रमेषु, कौशलशिक्षाया: उच्चतरशिक्षायां च अधिगमोपकरणरूपेण, अभिशासनरूपेण, प्रबन्धोपकरणरूपेण च कर्तुं शक्य: । इदानीं विभिन्नेषु राज्येषु शालाप्रबन्धेन सह, छात्राणां शालानां च कार्यनिष्पादनस्य पर्यवेक्षणार्थम् सूचना-संवहनप्रौद्योगिक्याधारितानाम् अनुप्रयोगाणाम् उपयोग: क्रियमाण: अस्ति । अस्मिन् क्षेत्रे एतादृशानाम् एव अनेकेषां प्रयासानाम् उपक्रमाणां च प्रयोगा: प्रचलन्ति । अतः एतस्मिन् क्षेत्रे एकस्या: उत्तमाया: समन्वितकार्यनीते: आवश्यकता अस्ति, या च भारते शैक्षणिकक्षेत्रे सुपरिवर्तनाय सूचना-संवहनप्रौद्योगिक्याः उपयोगस्य व्यापकरूपेण प्रचारं प्रसारं च कर्तुम् अर्हति ।

अधोलिखितानां नीतीनाम् उपक्रमा: करिष्यन्ते –

1. शिक्षाया: सर्वेषु अपि स्तरेषु अधिगमक्षेत्रेषु च सूचना-संवहनप्रौद्योगिकी अविभाज्यत्वेन सम्मिलितं यथा स्यात् तथा कर्तुं प्रयासा: करिष्यन्ते ।

2. शिक्षाधिगमप्रक्रियायाम् अभिवृद्धिम् आनेतुं पठनपाठनप्रक्रियाया: उपकरणरूपेण सूचना-संवहनप्रौद्योगिकी उपयोगसम्बन्धिपाठ्यक्रमस्य अङ्गं भविष्यति ।
3. शिशो: शालाप्रवेशादारभ्य त्यागपर्यन्तं विद्यमानानां सर्वेषाम् अपि अभिलेखानाम् 'आन्-लैन्'संरक्षणम् अनिवार्यं करिष्यते ।
4. आय्.टी.-आधारितानाम् अनुप्रयोगाणाम् उपयोग: छात्राणां शिक्षकाणां च उपस्थितेः पर्यवेक्षणार्थं, शिक्षकाणां विद्यालयप्रशासकानां च कार्यनिष्पादनस्य मूल्याङ्कने, छात्राणां कार्यनिष्पादने, प्राशासनिककार्याणाम् अभिलेखाकरणे च करिष्यते ।
5. केन्द्रसर्वकारद्वारा राज्यसर्वकारद्वारा च विद्यालयानां प्रबन्धार्थम् आय्.टी.अनुप्रयोगाणां विशेषोपयोगाय प्राथमिकताया: आधारेण कश्चन कार्यक्रम: सज्जीकरिष्यते । आय्.टी.वृत्तप्रणाल्य: विद्यालयानां परिष्कृतप्रबन्धनार्थं कार्यनिष्पादनार्थं च शक्तानि साधनानि भविष्यन्ति ।
6. आय्.सी.टी.व्यवस्थां पृथक् कृत्वा द्रष्टुं न शक्नुम: । योग्यानां प्रकोष्ठानाम् उपलभ्यता, विद्युतः प्राप्तेः निरन्तरता (विश्वसनीयता), अन्तर्जाल(नेट्वर्क)सम्पर्कोपलब्धिः (कनेक्टिविटि), विद्यालयीयपरिसरस्य सुरक्षा, अवसंरचनाया: अनुसरणम् इत्यादय: स्युः चेदेव आय्.सी.टी.व्यवस्थायाः प्रयोजनं सिद्ध्येत्, न अन्यथा । अतः आय्.सी.टी.कार्यक्रमेषु एतेषां घटकानां सौलभ्यं कल्पयन्त: शैक्षिकावसराणाम् आनुकूल्यानां च विषये सुपरिष्कारदृष्ट्या अवधानं करिष्यते । किन्तु विश्वसनीयायाः विद्युद्व्यवस्थाया: समस्या तु भवितुम् अर्हेत् एव । शैक्षिकसंस्थासु आय्.सी.टि.-उपयोगस्य विस्तरणाय ऊर्जाया: उपयोगाय च कार्यक्रमा: अभिन्नाङ्गत्वेन भविष्यन्ति ।
7. आय्.सी.टी. इत्यस्य अन्य: अनुप्रयोग: अस्ति एम्.ओ.ओ.सी, यश्च माध्यमिक-उच्चतरशिक्षास्तराणां विशेषत: गुणवत्ताधारितशिक्षणस्य वृत्त्यर्थम् आय्.सी.टी.समर्थितशिक्षायां प्रवर्धने साहाय्यं करोति ।
8. पूर्वमेव यत् स्वरूपं विकसितम् अस्ति तस्य स्वीकरणं (संयोजनम्) अल्पावध्यर्थं कार्यनिर्वाहाय उपकारकं भवितुम् अर्हति । स्थानीयावश्यकतानाम् आपूर्त्यै पूर्वविकसितस्वरूपस्य उपयोगेन सह अनुप्रयोगाणां विकास: अपि करिष्यते । स्थानीयावश्यकतानुसारं शिक्षकाणां छात्राणां च द्वारा उपलभ्यमानान् तन्त्रांशान् (सोफ्टेवेर्) उपयुज्य विभिन्नप्रकाराणां नूतनतन्त्रांशानां लघुतन्त्राशानां (आँप्) च सज्जीकरणार्थं प्रोत्साहनं सौविध्यपरिकल्पनं च चिन्तयिष्यते ।

4.10. शिक्षकस्य विकास: प्रबन्धनं च

गुणवत्ताया: अभिवृद्ध्यर्थं शिक्षकाणां क्षमता, प्रोत्साहनं च महत्त्वपूर्णं भवति । विद्यालयशिक्षणस्य विभिन्नस्तरेषु शिक्षकाणाम् असामर्थ्यं न्यूनीकर्तुम् अनेके उपक्रमा: उक्ता: सन्ति । एतस्मिन् क्षेत्रे कानिचन प्रमुखाणि स्पर्धाह्वानानि स्वीकरणीयानि भवन्ति एव । विद्यालये गणित-विज्ञान-भाषाविषयाणाम् अध्यापकानां न्यूनतायाः अपसारणम्, सेवारतानाम्

अध्यापकानां पूर्वसन्नाहप्रवृत्तेः वर्धनं, व्यावसायिकविकासार्थं कार्यक्रमाणां गुणवत्तावर्धनं, व्यावसायिकरूपेण शिक्षणस्य स्थितौ वृद्धिः, शिक्षकाणां प्रोत्साहः, अधिगमनिष्कर्षाणां सुनिश्चिततासम्पादनं च कर्तुं प्रयासाः करणीयाः । अनेकेषां विषयाणाम् उत्तरदायित्वे अभिवृद्धिः, शिक्षकस्य शिक्षणसंस्थानां शिक्षकप्रशिक्षकाणां च गुणवत्ताविषये चिन्तनम् अभिवृद्धिः च भवेत् ।

केन्द्रसर्वकारस्य राज्यसर्वकाराणां च द्वारा विभिन्नेषु प्रयासेषु प्रचलत्सु अपि, प्राथमिकस्तरे माध्यमिकस्तरे च शिक्षकस्थानानाम् अपूर्तिः, अप्रशिक्षितशिक्षकाणां समस्या, शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थानां व्यावसायपरत्वसम्पादने अनादरः, प्रशिक्षण-वास्तविककक्ष्ययोः मध्ये स्थिता असङ्गतिः, शिक्षकाणाम् अनुपस्थितिः, शिक्षकाणाम् उत्तरदायित्वहीनता, शिक्षकाणाम् विषये अगौरवं, शिक्षणेतरकार्यकलापेषु शिक्षकाणाम् अवधानम् इत्यादीनां समस्यानां परिहाराय समुचितस्य मार्गस्य अन्वेषणे प्रयासः विधातव्यः अस्ति । अनेकेषु सर्वकारीयविद्यालयेषु पूर्णकालीनाः प्रधानाध्यापकाः प्रधानाचार्याः वा न सन्ति । प्रभाविनेतृत्वस्य न्यूनतायाः, अनुशासनहीनतायाः च कारणतः शिक्षणस्य गुणस्तरे ह्रासः जायमानः अस्ति विशेषतः । शिक्षायाः गुणवत्ताम् अभिवर्धयितुं व्यापकोद्देशान् मनसि निधाय अनेकाः नीतयः अनुसरिष्यन्ते ।

अधोलिखिताः नीतिक्रमाः अनुसरिष्यन्ते –

1. राज्यसर्वकारेण सह परामर्शं विधाय नियुक्तिसमये पारदर्शकतया, ज्ञानाधारिततया शिक्षकाणां च चयनं यथा स्यात् तथा दिशानिर्देशः करिष्यते । राज्यसर्वकारद्वारा शिक्षकाणां, प्रधानाचार्याणाम्, अन्यशिक्षकाणां च नियुक्तिनिमित्तं स्वतन्त्रशिक्षकनियुक्ति-आयोगस्य स्थापना करिष्यते ।
2. शिक्षासंस्थासु रिक्तस्थानेषु अध्यापकानां, प्रधानाचार्याणां च नियुक्तिः भविष्यति । प्रधानाध्यापकानां, प्रधानाचार्याणां कृते च नेतृत्वशिक्षणव्यवस्था अपरिहार्या करिष्यते ।
3. शिक्षकाणां निष्पक्षपातनियुक्तिः, समानवेतनं, स्थानान्तरणप्रापणप्रक्रिया इत्यादीनां सार्वजनिकप्रदर्शनाय पारदर्शकानि मानकनि विकासयिष्यन्ते । दूरस्थेषु कठिनक्षेत्रस्थेषु च विद्यालयेषु स्थानीयशिक्षकाणां नियुक्त्यर्थं प्रयासः करिष्यते ।
4. राज्यसर्वकारद्वारा शिक्षकाणां विषयानुगुणं, राज्यानुगुणं च आवश्यकतायाः मूल्याङ्कनं करिष्यते । अप्रशिक्षितानां शिक्षकाणां प्रशिक्षणं निर्धारितसमयावधितः पूर्वं समापयितुं जनशक्तेः आयोजनं भविष्यति । पदानुगुणं योग्यशिक्षकाणां नियुक्तिः भविष्यति । तदा संविदाव्यवस्थया नियुक्ताः शिक्षकाः तस्मात् पदात् क्रमशः निरस्तीकरिष्यन्ते ।
5. शिक्षकस्य अनुपस्थितेः अवधिः, स्थानरिक्तता, शिक्षकस्य उत्तरदायित्वस्य न्यूनता इत्यादयः विषयाः राजनीतेः सहमत्या, इच्छया च समाधस्यन्ते । उच्चप्राथमिकविद्यालयेषु माध्यमिकविद्यालयेषु च प्रधानाध्यापकानां प्रधानाचार्याणां च विषये विद्यालयप्रबन्धनसमितेः अनुशासनात्मकः अधिकारः भविष्यति, येन जङ्गमदूरभाषा (मौबाइल् फोन्), 'बायोमेट्रिक्'-

उपकरणम् इत्यादीनां द्वारा शिक्षकाणाम् उपस्थितिं समङ्क्य प्रौद्योगिकव्यवस्थासाहाय्येन तेषाम् अनुपस्थितेः, अनुशासनहीनतायाः च विषये अवधानं दास्यते ।

6. शिक्षकाणां पूर्वसन्नाहार्थं, सततव्यावसायिकताविकासार्थं च कार्यक्रमेषु प्रभावकारितायाः अभिवर्धनार्थं विशेषावधानं दास्यते । शिक्षकाणां गुणवत्तायाः वर्धनार्थम् अवधिः, पद्धतिः, संरचना, पाठ्यचर्या, शिक्षणे परिवर्तनं च आनेतुं डिप्लोमापदवीनां, स्नातकशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमाणां, शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थानां च समीक्षा करिष्यते ।
7. राष्ट्रियस्तरे शिक्षकशिक्षणाय सङ्कायविकासाय च विभिन्नानाम् उपक्रमाणां स्वीकरणार्थं कस्यचन शिक्षकशिक्षणविश्वविद्यालयस्य स्थापनं भविष्यति । एन्.सी.ई.आर्.टी.-द्वारा क्षेत्रीयशिक्षासंस्थानां विकासः करिष्यते । तथैव क्षेत्रीयस्तरे शिक्षकशिक्षाविश्वविद्यालयस्य सम्बद्धता करिष्यते ।
8. डाइट्, बि.एड् कालेज् इत्यादीनां सर्वासां शिक्षकशिक्षणसंस्थानां प्रत्यायनम् अनिवार्यं भविष्यति । ब्लाक् संसाधनकेन्द्राणां कृते 'बैंच्मार्किङ्ग'मानकं निश्चेष्यते ।
9. अध्यापकविकासकार्यक्रमे एतादृशः कश्चन अध्यापकानां गणः निश्चेष्यते येन ते अध्यापकाः जीवनकौशलं, नैतिकशिक्षणं, शारीरकशिक्षणं, कला, शिल्पशास्त्रम् इत्यादीनां सहविद्यालयपाठ्यक्रमाणां महत्तां जानीयुः, तान् शिक्षण-अधिगमप्रक्रियायां प्रभावितया आरब्धुं साहाय्यं प्राप्नुयुः च ।
10. राष्ट्रस्तरे अध्यापकप्रशस्तिदानेन सह राज्यस्तरे, जिल्लास्तरे चापि प्रशस्तिप्रदानकार्यक्रमाः आयोक्ष्यन्ते । एस्.एम्.सि.संस्था अध्यापकानां नामानि सूचयितुं महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वक्ष्यति ।
11. गुणवत्तायुक्तं शिक्षणं दातुं, छात्राणाम् अधिगमपरिणामस्य वर्धनार्थं च अध्यापकानां क्षमतायाः, प्रेरणायाः, उत्तरदानसामर्थ्यस्य च वर्धने उपकारकाणां कार्यक्रमाणां प्राथमिकता उपकल्पयिष्यन्ते ।
12. सेवानिरतानाम् अध्यापकानां कृते वर्षत्रये एकवारं प्रशिक्षणं व्यावसायिकविकासकार्यक्रमे प्रतिभागिता च अनिवार्या भविष्यति । केन्द्र-राज्यसर्वकाराणां संयुक्ताश्रये कार्यवर्धनस्य लाभं प्राप्तुं वर्षत्रयात्मकस्य अवधेः समप्तितः पूर्वं सर्वे सेवानिरताः अध्यापकाः प्रशिक्षिताः यथा भवेयुः तथा पर्याप्तव्यवस्था करिष्यन्ते ।
13. सर्वकारीयाणाम्, असर्वकारीयाणां च अध्यापकानां समये समये मूल्याङ्कनम् अनिवार्यतया भविष्यति । तेषां पदोन्नतौ, वेतनवृद्धौ च एतस्य मूल्याङ्कनस्य सम्बन्धः कल्पयिष्यते । तैः शिक्षकैः प्रतिपञ्चवर्षम् एकवारं मूल्याङ्कनपरीक्षा लेखनीया भविष्यति । तत्र उत्तीर्णता प्राप्तव्या भविष्यति, येन तेषां शिक्षणकौशलस्य, विषयज्ञानस्य च मूल्याङ्कनं भविष्यति ।

14. प्रत्येकस्मिन् राज्ये अध्यापकप्रशिक्षकाणां किञ्चन दलं (कैडर्) निर्मास्यते । एस्.सी.ई.आर्.टी, डाइट् इत्यादीनां सुदृढीकरणार्थं, क्षमतानिर्माणार्थं च एतादृशीसु संस्थासु अन्यासु अध्यापकशिक्षणसंस्थासु च अध्यापकानां नियुक्तिः करिष्यते ।

4. 11 शिक्षणे भाषा, संस्कृतिः च

कश्चन बहुभाषी समाजः शिक्षणे भाषाणां महत्त्वं जानाति एव । भारतसर्वकारेण राज्यसर्वकाराणां परामर्शनं कर्तुं त्रिभाषासूत्रं (टि.एल्.एफ्.) सज्जीकृतम् आसीत्, एतत् सूत्रं 1968 तमवर्षीये राष्ट्रियशिक्षानीतिसङ्कल्पे प्रतिपादितम् आसीत् च । एतत् सूत्रं 1986/92तमवर्षीयायां शिक्षानीतौ अनुष्ठानपथम् आगतम् । अद्यत्वे अधिकेषु राज्येषु त्रिभाषासूत्रस्य कार्यान्वयने विभिन्नता अनुसृता दृश्यते । भाषया सह उच्चस्तरस्य भावनात्मकस्य संहतिः योजिता इति कारणतः कोऽपि निर्धारः सर्वसम्मतः तु भवितुं नार्हति । समयानुसारं राज्ये स्थानीयमहत्त्वाकाङ्क्षतायाः, वरिष्ठतायाः च अनुगुणम् उत्तरदायित्वं निरूढम्, येन छात्राः अन्ताराज्यीयायाः, अन्तःक्षेत्रीयायाः, वैश्विकगतिशीलतायाः च निमित्तं भाषाकौशलस्य विकासं प्राप्नुयुः । छात्राः यदि मातृभाषया एव पाठिताः भवेयुः तर्हि ते उत्तमतया विषयं ग्रहीतुं, प्राप्तुम् च अर्हन्ति । अपरत्र आङ्ग्लभाषायाः अध्ययने, आङ्ग्लभाषामाध्यमविद्यालयानां च अपेक्षा समाजे वर्धमाना अस्ति ।

शिक्षणस्य उद्देशः अस्ति यत् शिक्षणेन सह भारतस्य समृद्धिः, पुरातनसंस्कृतिः, प्राचीनपरम्परा, विभिन्नसंस्कृतिः इत्यादीन् प्रति जागरूकता अभिवर्धनीया इति । एतादृशेन शिक्षणेन समाजे कश्चन उत्तरदायित्ववान् नागरिकः निर्मितः भवेत् । शान्तिः, सहिष्णुता, मतनिरपेक्षता, राष्ट्रियैकता, सामाजिकसमरसता, सर्वधर्मसहिष्णुता इत्यादिभिः सह जीवनमूल्यानां संवर्धने वैश्विकनागरिकताभावनायाः जागरणे च साहाय्यं भविष्यति ।

एतदर्थम् अधोलिखिताः नीतिक्रमाः परिगणयिष्यन्ते-

1. सर्वेषु अपि राज्येषु, सर्वासु शिक्षणसंस्थासु च यदि ते इच्छन्ति तर्हि पञ्चमकक्ष्यापर्यन्तं मातृभाषामाध्यमेन, स्थानीय-क्षेत्रीयभाषामाध्यमेन च शिक्षणं दातुं व्यवस्था करिष्यते ।
2. आङ्ग्लभाषायाः ज्ञानं राष्ट्रिय-अन्ताराष्ट्रीयगतिशीलतायाः महत्त्वपूर्णभूमिकायाः निर्वहणे, वैश्विकज्ञानं प्रति गमने च विशेषोपकारकं भवितुम् अर्हति । अतः बालाः आङ्ग्लभाषां पठेयुः लिखेयुः तत्र प्रावीण्यं प्राप्नुयुः च । एतदर्थं प्राथमिकस्तरीये शिक्षणे बोधनमाध्यमभाषा स्थानीया क्षेत्रीया वा भवेत्, द्वितीयभाषात्वेन आङ्ग्लभाषा स्वीकरणीया स्यात् । तृतीयभाषात्वेन अन्याः भाषाः स्वीकर्तुं शक्याः (प्राथमिके माध्यमिके च स्तरे) याश्च राज्यैः स्थानीयप्राधिकरणैः वा अङ्गीकृताः भवेयुः ।
3. उन्नतशिक्षणसंस्थाभ्यः, तान्त्रिकशिक्षणसंस्थाभ्यः, अन्याभ्यः व्यावसायिकसंस्थाभ्यः च भारतस्य परम्परायाः, भाषायाः, सांस्कृतिकविविधतायाः च विषये शिक्षणं दातुम् अवसरः कल्पयिष्यते ।

4. विद्यालयशिक्षणे भारतीयसंस्कृतेः, स्थानीय-पारम्परिकज्ञानस्य शिक्षणे च उचितं स्थानं कल्पयिष्यते । समानता, समता, सामाजिकन्यायः, बन्धुता, लोकतन्त्रम्, उत्तरदायित्वं, स्वाधीनता, स्वतन्त्रता, बन्धुत्वभावना, राष्ट्रिय-अखण्डता इत्यादीनां मौल्यानां समावेशनं कर्तुं नौतिकशिक्षणं सर्वेषु अपि स्तरेषु योजितं भविष्यति ।
5. भारतीयभाषाणां संवृद्धिः, विकासः च भवेत् इति कारणतः संस्कृतस्य विशेषमहत्त्वं, सांस्कृतिकैकतायां तस्य महत् योगदानं च मनसि निधाय विद्यालयस्तरेषु, विश्वविद्यालयस्तरेषु च संस्कृतशिक्षणार्थम् अधिकतया अवसराः कल्पयिष्यन्ते ।
6. नागरिकताभावः, अनुशासनं, समयनिष्ठा, स्वच्छता, सदाचरणं, ज्येष्ठानां दीनदलितादीनाम् असहायकानां च विषये समादरः, महिलानां सम्माननं, मानवीयतायाः भावना इत्यादीन् अंशान् छात्रान् पाठयिष्यन्ति शैक्षणिकसंस्थाः ।

४.१२ व्यापकशिक्षणमाध्यमेन आत्मविकासः

शिक्षणे बालस्य सर्वतोमुखविकासः (संज्ञानात्मक-शारीरक-सामाजिक-भावनात्मकाः) अन्तर्भवेत् । तदर्थं शैक्षणिक-उपलब्धिभिः सह अन्येषां विषयाणाम् आकलनस्य अपि आवश्यकता अस्ति । अधिगमपरिणामेषु अन्येषु सहशैक्षिकक्षेत्रेषु च प्रगतिं सम्पाद्य बालानां समग्रविकासार्थं सम्पूर्णव्यवस्थायाः विषये एव प्रकाशः दीयमानः अस्ति । एतदेकं सर्वविदितं सत्यमस्ति यत् कश्चन आरोग्यवान् बालः एव समीचीनतया अध्येतुम् अर्हति इति । उत्तमम् आरोग्यम् उत्तमतया शिक्षणप्राप्तौ साहाय्यम् आचरति । वस्तुतः अधिकसंख्याकाः बालाः कुपोषणेन 'एनिमिया'रोगेण च ग्रस्ताः सन्ति इत्येषः अंशः महत्याः चिन्तायाः एव विषयः । तस्मात् ते छात्राः उत्तमतया शिक्षणप्राप्तौ कष्टम् अनुभवन्ति ।

अधोलिखिताः नीतिगतक्रमाः कार्यान्विताः भवेयुः –

1. बालानां समग्रविकासार्थं शारीरकशिक्षणं, योगः, क्रीडा, एन् सी सी, एन् एस् एस् ए, कलाशिक्षणं, बालसंसत्, शिल्पकला, साहित्यम् इत्यादीनां कौशलानाम्, अन्येषां सहशैक्षिककार्यक्रमाणां च आयोजनेन सह ते सर्वेषु विद्यालयेषु पठ्यक्रमत्वेन दैनिककार्याणाम् अभिन्न-अङ्गत्वेन वा यथा भवेयुः तथा करिष्यते । विद्यालयेभ्यः मान्यतादानावसरे उपर्युक्तविषयाणाम् अन्तर्भावः अनिवार्यः भवेत् ।
2. विद्यालयेषु सर्वेषां सहशैक्षिककार्यक्रमाणां निमित्तं सर्वकारद्वारा विद्यालयव्यवस्थाद्वारा वा अर्थनिधेः व्यवस्था भवेत् ।
3. प्रायः स्वास्थ्यविभागद्वारा विद्यालयानां स्वास्थ्यसम्बद्धाः घटकाः कार्यं कुर्वन्ति । स्वास्थ्यविभागस्य एतादृशकार्यस्य क्रियान्वयनविषये विद्यालयैः संस्थाभिः च सहयोगः दातव्यः । स्वास्थ्यपरीक्षणार्थं विद्यालये कश्चन गणः सज्जीकरणीयः, तस्य द्वारा स्वास्थ्यविभागेन निश्चितानां कार्यक्रमाणां क्रियान्वयनं समीचीनतया करणीयम् । 'डिजिटल् इण्डिया'- कार्यक्रमस्य

भागत्वेन सर्वेषु अपि विद्यालयेषु सर्वस्यापि बालस्य स्वास्थ्यसम्बद्धः अभिलेखः, स्वास्थ्यविषये ज्ञानं, स्वास्थ्यपरीक्षणम् इत्यादीनां निमित्तम् "एप्स्' सज्जीकरणीयम् ।

4. निरन्तरमध्याह्नभोजनयोजनायाः (एम्.डी.एम्.एस्.) त्वरितगत्या कार्यान्वयनं विद्यालयपोषणे, कार्यक्रमपोषणे, सामाजिकसमानतायाः प्रोत्साहनार्थं च साहाय्यम् आचरति । मध्याह्नभोजनयोजनायाः विस्तारः माध्यमिकविद्यालयपर्यन्तमपि भवेत् । मध्याह्नभोजनस्य सिद्धतायाः, परिवेषणस्य च उत्तरदायित्वं पर्यवेक्षणं वा शिक्षकाणां न भवेत् । केन्द्रीकृतपाकशालासु पाकं सज्जीकृत्य विद्यालयेषु वितरणार्थं सेवाप्रधानानां प्रख्यातानां सामुदायिकसंघटनानां नियुक्त्यर्थं प्रोत्साहः करिष्यते ।

४.१३ विद्यालयानां मूल्याङ्कनं शासनं च -

विद्यालयेषु समुदायस्य, पालकानां च सहभागः सर्व-प्रवेश-प्रक्रिया-परिणामक्षेत्रेषु विद्यालयस्य प्रगतौ च महत्त्वपूर्णभूमिकां निर्वहति । यदा स्थानीयः गणः विद्यालयस्य कार्यक्रमेषु भागं वहेत् तदा सः ग्रामीणविद्यालयः अपि अतीवप्रभावशालितया कार्यं कर्तुं शक्नुयात् । विद्यालयेषु उत्तमशासनव्यवस्थायाः संरचनम्, आदेशदातॄणां कार्यकर्तॄणां च मध्ये उत्तमसम्बन्धः, उत्तमव्यवस्थासम्बद्धकार्याणां सम्पादनार्थं जनपदस्तरे वलयस्तरे वा शिक्षण-अधिकारिणां, मुख्याध्यापकानां च प्रशिक्षणं, विद्यालयस्य कार्यसम्पादनविषये समीचिनं पर्यवेक्षणं, सहायतार्थं विद्यमानानां दत्तांशानाम् उपयोगः, सामुदायिकसंसाधनानां सङ्घटनं, विद्यालयस्य कार्यक्षमतायाः वर्धनम् इत्यादीनां प्रयासानाम् आवश्यकता अनुभूयते एव । एवंप्रकारेण शैक्षिक-सहशैक्षिकक्षेत्रेषु वास्तविक-अवसंरचना, शिक्षकप्रबन्धनं, विद्यालयप्रतिनिधित्वम्, अधिगमपरिणामविषये सन्तृप्तिः, छात्राणां तेषां पालकानां च सन्तुष्टिः इत्यादीनाम्, विद्यालयस्य कार्यपद्धतेः सर्वेषु अपि मुखेषु अवधानं दत्त्वा विद्यालयस्य गुणवत्तायाः आकलनस्य, प्रत्यायनप्रणाल्यां सुव्यवस्थायाः सम्पादनस्य च आवश्यकता अपि विशेषतः प्रतीयते । विद्यालयव्यवस्थां परिवर्तमानपरिस्थितीनाम् अनुकूलां विधातुं, यत्र आवश्यकता भवेत् तत्र उपचारात्मकार्याणाम् आरम्भाय च उत्तरदायित्वसहिता विद्यालयीयया उपयुक्तस्वायत्तकार्यमण्डल्या युक्ता शासनपद्धतिः अपि अनिवार्या ।

अधोलिखिताः नीतिगतक्रमाः कार्यान्विताः भवेयुः -

1. समग्रे अपि देशे विद्यालयानां गुणवत्ता, शिक्षकाणां तान्त्रिकक्षमता, विद्यालयनेतृत्वं, विद्यालयव्यवस्था इत्यादीनां मापनार्थं, स्वमूल्याङ्कनार्थं, कार्यनिष्पादनस्य मूल्याङ्कनार्थं च विभिन्नानां परिमाणानां सङ्केतानां मानदण्डप्रमापकाणां च प्रयोगः करिष्यते । तदनन्तरं तस्य मानदण्डप्रमापकस्य आधारेण विद्यालयानां मूल्याङ्कनं, स्तरदानं, श्रेणीदानं च प्रवर्तेत ।
2. विद्यालयमण्डल्याः मान्यतानिमित्तं किञ्चन तन्त्रं संस्थापयिष्यते ।

3. केन्द्र-राज्यसर्वकारयोः आर्.टी.ई.-अधिनियमानां मानदण्डानुगुणं, नीतिनियमानाम् अनुगुणं च विद्यालयसमितिः (एस् एम् सी) कार्यं कुर्यात् । तेषां नियमानां व्यापककार्यान्वयनार्थं, तस्य पर्यवेक्षणार्थं च दिशानिर्देशनं भवेत् ।
4. विद्यालयसमितेः पर्यवेक्षणस्य भागत्वेन राज्यसर्वकारः तासां समितीनां निर्वाचनप्रक्रिया, आवृत्तिः, कार्यकला, भूमिका, उत्तरदायित्वं, कार्यपद्धतिः इत्यादिषु विषयेषु स्पष्टतया मार्गदर्शनं करिष्यति । राज्यीयस्य एस्.एम्.सी.प्रशिक्षणस्य निमित्तम् अर्थशक्तेः वर्धनस्य प्रयासाः अपि करिष्यन्ते । विद्यालयस्य विकासयोजनानां प्रभावितया कार्यान्वनाय विद्यालयेभ्यः दीयमानम् अनुदानं निर्दिष्टे समये यथा प्राप्येत तथा निश्चयः करिष्यते । जनपदस्तरस्य आयव्ययव्यवस्थया सह योजनाप्रक्रियाभिः सह वा विद्यालयसमितेः योजनम् अपि करिष्यते ।
5. साक्ष्याणि दर्शयन्ति यत् कतिपये विद्यालयाः प्राचार्यस्य प्रधानाध्यापकस्य वा कारणादेव अन्येषां विद्यालयानाम् अपेक्षया उत्तमगुणवत्तां प्रदर्शयन्ति इति । अध्यापने न्यूनातिन्यूनं पञ्चवर्षात्मकः अनुभवः येषां स्यात्, तेषु अध्यापकेषु एव अन्यतमः योग्यतायाः सामर्थ्यस्य च आधारेण प्रधानाध्यापकत्वेन चेष्यते । तादृशानां चितानाम् अध्यापकानां कश्चन पृथक् गणः निर्मास्यते । तथैव रिक्तानां प्रधानाध्यापकपदानां पूरणम् अतिशीघ्रतया करिष्यते च ।
6. संवर्धितविद्यालयानाम् अभिशासनस्य विस्तारणं विद्यालयप्रतिनिधित्वपरिभाषायाः अग्रे, ततोऽप्यधिकतया समग्रनेमिपर्यन्तम् अपि यथा स्यात् तथा करणस्य आवश्यकता अस्ति, यस्मिन् शासने विद्यालयनेतुः भूमिकायाः उत्तरदायित्वानां च स्पष्टा परिभाषा, विद्यालयनेतुः सामर्थ्यस्य स्पष्टता, मुख्याध्यापकस्य प्राचार्यस्य वा चयनार्थं सुदृढप्रक्रियाणाम् आरम्भः, विद्यालयनेतॄणां सम्पूर्णकार्याणि, व्यक्तित्वविकासार्थं सुपरिभाषितमार्गदर्शानं, निरन्तरतान्त्रिकविकासस्य अवसरप्रदानम् इत्यादयः अन्तर्हिताः भवेयुः ।
7. विद्यालयानां शैक्षिकप्रदर्शनस्य विकासस्य प्रगतेः च उत्तरदायित्वं मुख्याध्यापकस्य प्राचार्यस्य वा भवेत् ।

४.१४ उच्चशिक्षणे शासनसम्बद्धप्रगतिः -

विगतेषु वर्षेषु भारते उच्चशिक्षणक्षेत्रे स्थानीयविविधताभिः सह अभूतपूर्वः विस्तारः जातः अस्ति । तस्य क्षेत्रस्य अनियोजितविस्तारः गुणवत्तायाः वृद्धौ, अन्येषु विषयेषु च समस्याः उत्पादयन् अस्ति । उच्चशिक्षणे शासनं नियामनं च इत्येतत् उभयमपि परस्परं सम्बद्धम् एव । तस्मात् स्थानीयस्तरेषु शासनस्य नियामकसम्बद्धानां विषयाणां च सर्वदृष्ट्या अपि सांविधानिकस्थितिनियमानुगुणं सज्जीकरणस्य आवश्यकता अस्ति ।

उच्चशिक्षणस्य शासनं प्रभावयुतं कर्तुम् अधोलिखिताः नीतिगतक्रमाः कार्यान्विताः भवेयुः -

1. वैश्विकस्तरे शिक्षणज्ञानस्य, पाठ्यक्रमस्य, मूल्याङ्कनस्य च प्रगत्या सह नूतनानां क्षेत्राणां, विषयाणाम्, अधिकाराणां च परिचयार्थं मानवसंसाधनविकसमन्त्रालयस्य साहाय्यम् आचरितुं पञ्चसु वर्षेषु एकवारं शिक्षणतज्ज्ञैः युतः कश्चन शिक्षण-आयोगः संरचयिष्यते, यश्च वैश्विकदृष्ट्या कार्यकरणे राष्ट्रियमहत्त्वाकांक्षायां जायमानानां परिवर्तनानाम् अनुगुणं कार्यकरणे च साहाय्यम् आचरेत् ।
2. उच्चशिक्षणसंस्थानां सर्वकारीयविभागाः सर्वहितधारकाः करिष्यन्ते यस्मिन् उद्योगिनः भूतपूर्वच्छात्राणां प्रतिनिधयः चापि अन्तर्भवेयुः । तेषां विभागानां संरचनार्थं चयनार्थं च स्पष्टं पारदर्शकं च मार्गदर्शनं भवेत् ।
3. स्नातकपूर्वः स्नातकोत्तरश्चेति द्वयोः अपि स्तरयोः समवर्तिशिक्षणेन सह स्नातक-स्नातकोत्तर-संशोधन-(डाक्टरेट्) अध्ययनविभागान् संयोज्य विश्वविद्यालयस्तरस्य व्यवस्थां कल्पयितुं प्रयत्नः करिष्यते, येन शिक्षण-संशोधनयोः मध्ये सहकारस्य प्रगतेः च साहाय्यं भवेत् । विश्वविद्यालयः वस्तुतः बहुविषयात्मकः भवेत्, न तु एकविषयात्मकः ।
4. राज्यभारतीय-शिक्षण-सेवायाः (ऐ.ई.ई.एस्) घटनाय १९६८ तमवर्षीयाणां, १९८६-९२ तमवर्षीयाणां च पूर्वनीतीनां क्रियान्वनाय च प्रयत्नः करिष्यते इत्येतत् अत्र पुनरुच्चार्यते । संवर्गनियन्त्रणप्राधिकरणस्वरूपेण मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयेन सह ऐ.ई.ई.एस् अपि काचित् अन्ताराष्ट्रीयसेवा भविष्यति । ऐ.ई. ई. एस्. इत्यस्य संरचनापर्यन्तं विभिन्नेषु राज्येषु शिक्षणक्षेत्रे विद्यमानविद्यासंस्थाः प्राशासनिकपदानां सङ्घाः च लोकसेवा-आयोगद्वारा (यु वि एस् सी) एकवारं विशेषाधिकाररूपेण कार्ये पदं स्थापयेयुः ।
5. सर्वकारीयाणां विद्यालयानां, सर्वकारीयेतरविद्यालयानां च विरुद्धं विद्यमानानां विवादानां परिहारार्थम्, आरोपाणां निवारणार्थं च केन्द्रे राज्येषु चापि पृथक् शिक्षण-अधिकरणस्य संस्थापनं करिष्यते । तेषां विभागानाम् आध्यक्ष्यम् उच्चन्यायालयस्य सेवानिवृत्तन्यायाधीशः वहेत् । तानि अधिकरणानि कार्यनिर्वहणं शीघ्रतया यथा कुर्युः तथा संक्षिप्तप्रक्रियाणाम् अनुसरणाय अधिकारः प्रदास्यते ।
6. सर्वकारः लोकतन्त्रस्य वर्धनार्थं लोकतन्त्रव्यवस्थाः, शासनं, प्रक्रियाः इत्यादिभिः सहैव चर्चा-वादविवाद-विचाराणां सबलीकरणाय छात्रसङ्घानां द्वारा निरूढायाः भावात्मिकायाः भूमिकायाः मान्यतां करोति, तासां प्रोत्साहनं करोति च । तथापि इदं दृश्यते यत् ये आ अनेकेभ्यः वर्षेभ्यः यस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनार्थं तत्र प्रवेशं प्राप्तवन्तः ते तदध्ययनं विहाय, अपि च बहिष्टात् ये आगताः छात्राः ते च तत्परिसरे एव हानिकारकगतिविधीनाम् असामञ्जस्यकार्याणां च प्रवर्तने निरताः दृश्यन्ते । ये छात्रराजकीये सक्रियभूमिकां निरूढवन्तः तान् सर्वान् बाह्यजनान्, शासननियमानाम् उल्लङ्घनं कृतम् इत्यतः संस्थायाः छात्रत्वेन न परिगण्यन्ते तान् च

नियन्त्रयितुं, तादृशच्छात्राणां परिवर्तनार्थं, छात्रावासे एव स्थिरतया तेषां वासं निवारयितुं, संस्थायाः विधिनियमानां दुरुपयोगात् दूरीकर्तुं च किञ्चन अध्ययनं प्रवर्तेत ।

7. सर्वासु अपि उच्चशिक्षणसंस्थासु काचित् प्रभावशालिनी आरोपनिवारणव्यवस्था कल्पयिष्यते । यदि कोऽपि छात्रः विभागस्य सङ्घटनस्य वा विरुद्धं किमपि आचरेत् तर्हि तस्य दण्डनात्पूर्वं नैसर्गिकन्यायसिद्धान्तस्य, यत्र अपराधिमनोभावस्य अवगमनाय अन्यपक्षस्य कथनस्य श्रवणाय च प्रयासः भविष्यति, अनुसरणं करिष्यते ।
8. इदानीं तु या सम्बद्धता व्यवस्था अस्ति सा एव अग्रे अपि अनुवृत्ता भविष्यति । सम्बद्धतावतां महाविद्यालयानां, संस्थानां वा अधिकतमा संख्या १०० भवेत् । शताधिकानां महाविद्यालयानां सम्बद्धता येषां विश्वविद्यालयानां स्यात् तेषां पुनर्घटनं भवेत् ।
9. सार्वजनिकधनेन पोषितासु उच्चशिक्षणसंस्थासु उत्कृष्टतायाः वर्धनार्थं गतिविधीनां प्रोत्साहेन सह मापनाधारितवित्तपोषणस्य आरम्भः करिष्यते । सर्वाः सार्वजनिकवित्तपोषिताः संस्थाः विशिष्टलक्ष्यान्विताः, समयानुगुणयोजनाबद्धाः च भवेयुः, येन वित्तीय-प्राशासनिकोत्तरदायित्वैः सह स्वायत्ततायाः निश्चयः भवेत् ।

4.15 उन्नतशिक्षणे नियन्त्रणम्

स्वसंस्थापनकाले ये स्वयंचिन्तिताः परिनियमाः आसन् तान् अनुसरन्त्यः प्रमुखाः राष्ट्रियसंस्थाः विभिन्नेषु समयेषु आरब्धाः अभवन् । कालस्य परिवर्तनात् उच्चशिक्षाप्रणाल्यां वर्तमानस्य भविष्यतः च आवश्यकतानाम् अधिकप्रासङ्गिकतापरिकल्पनस्य आवश्यकता आपतिता । उन्नतशिक्षणवलये नूतनप्रगतयः अपि जाताः । अतः इदानीं नियामकरचनायाः समीक्षायाः आवश्यकता आपतिता । तेनैव सह नियन्त्रणपरिधेः परिशीलनपूर्वकम् उन्नतशिक्षणे नियन्त्रात्मकव्यवस्थासम्बद्धानि कानिचन स्पर्धाह्वानानि जागरूकतया निर्वेढव्यानि सन्ति । स्वायत्ततोत्तरदायित्वयोः मध्ये आरोग्यपूर्णसमतोलनस्य अपि आवश्यकता वर्तते । राज्यसर्वकाराः विश्वविद्यालयाश्च स्वपरिधौ विद्यमानानाम् उन्नतशिक्षणसंस्थानां नियन्त्रणे किञ्चन निर्णायकपात्रं वोढुम् अर्हन्ति ।

एतदर्थम् अधः उल्लिखिताः नीतिक्रमाः स्वीकरिष्यन्ते -

1. राष्ट्रियम् उन्नतं शिक्षणम् अध्येतृवृत्तिकार्यक्रमस्य (फेलोशिप्) प्रबन्धनाय किञ्चन स्वतन्त्रं तन्त्रं स्थापयिष्यति ।
2. काचित् केन्द्रीयशैक्षणिक-सांख्यिकीसंस्था (सि.ई.एस्.ए.) प्रतिष्ठापयिष्यते, या च केन्द्रीयविवरणसङ्ग्रहाय, वृत्तसङ्कलनाय, संस्थाबलवर्धनाय, उत्कृष्टगुणवत्तायाः सांख्यिकीपरिणतेः निर्वहणसूचनाव्यवस्थायै च पूरिका स्यात्, यस्याः च उपयोगः भाविविश्लेषणमानवशक्तियोजनायां, भविष्यत्कालीनस्य पाठ्यक्रमस्य परिष्करणाय च स्यात् ।

एषा केन्द्रीयशैक्षणिक-सांख्यिकीसंस्था मूलसौकर्याणाम् उपलब्धिः, नूतननिर्माणम्, उन्नतीकरणम् इत्यादीन् अंशान् अवलम्ब्य एच्.ई.ऐ, इत्यस्य भौगोलिकट्यागिङ्ग्-साधनानि विकासयिष्यति ।

3. उन्नतशिक्षणराज्यपरिषद: अङ्गीकृत-अनुमतसंस्थानां सहयोगेन विश्वविद्यालयानां, महाविद्यालयानां च शैक्षिकमानकानां परिशीलनं काले काले कुर्युः इति अतिदिष्टाः भविष्यन्ति ।
4. सर्वासाम् अपि उन्नतशिक्षणसंस्थानां किञ्चन पारदर्शकतायुक्तम् उत्कृष्टं जालस्थानं (वेबसैट्) स्यात्, यत्र च शिक्षणसंस्थाया: प्रवेशविषये सूचना, शुल्कं, बोधका:, कार्यक्रमा:, परिक्षाफलितांश:, नियुक्ति:, शासनम्, आर्थिकस्वरूपम्, वाणिज्यसम्मिश्रणम्, निर्वहणविषये, शैक्षणिकविषये, विद्वत्पूर्णकार्यक्रमादीनां विषये च वृत्तानि, संस्थासम्बद्धा: इतरविषया: च अन्तर्गता: स्यु: ।

4.16 उन्नतशिक्षणे गुणवत्तायाः आश्वासनम्

विश्वविद्यालयानां महाविद्यालयानां च द्वारा अनेका: समस्या: सम्मुखीक्रियमाणाः सन्ति, यासु अपर्याप्तानि मूलसौकर्याणि, सौविद्ध्यानि, महता प्रमाणेन बोधकपदानां रिक्तता, बोधकानां निकृष्टगुणवत्ता, प्राचीना: पाठनपद्धतय:, शीर्यमाणा शोधगुणवत्ता इत्यादय: सन्ति । एतेन सह व्यापके भौगोलिके लिङ्गे वलये च सामाजिकासमतोलनस्य समस्या: अपि सन्ति । एता: समस्या: उच्चशिक्षणस्य निकृष्टगुणवत्तायाः प्रतिबिम्बरूपाः सन्ति । गुणवत्ताश्वासनस्य भागरूपेण सम्प्रति संस्थाभिः एन्.ए.ए.सि.द्वारा एन्.बि.ए.द्वारा च मान्यता अपि प्राप्तव्या अस्ति अनिवार्यतया ।

अयं चिन्तनीय: विषय: अस्ति यत् काश्चन एव संस्था: विश्वविद्यालयाश्च जागतिकश्रेयोऽङ्के (GLOBAL RANKING) स्थानं प्राप्तुं प्रभवन्ति इति । विश्वविद्यालयानां जागतिकश्रेयोऽङ्क: शोधपत्रे शिक्षणक्षेत्रे च उत्कृष्टं मूल्याङ्कनं, बोधकसदस्यानां गौरवं, नियोर्क्तृणां च प्रतिष्ठा, मूलसौकर्याणाम् उपलब्धि:, अन्ताराष्ट्रीयच्छात्राणां कार्यक्रमाणां च सहभाग: इत्यादीन् अवलम्ब्य अस्ति । सद्य:काले मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयेन तन्त्रज्ञानम्, प्रबन्धनम्, फार्मसी, वास्तुकला, विश्वविद्यालयाः, महाविद्यालयाः इत्यादीन् अभिव्याप्य न्याशनल् इन्स्टिट्यूशन् रैङ्किंग् संस्थाया: (एन्.ऐ.आर्.एफ्.) आरम्भ: कृत: अस्ति ।

अधोलिखिता: नीतिक्रमा: स्वीकरिष्यन्ते -

1. अन्ताराष्ट्रीयस्तरे मान्यताप्रणाल्या: अध्ययनाय काचित् विशेषज्ञसमिति: संस्थापयिष्यते । एषा उत्कृष्टनिष्पादनप्रणालीवतां देशानां द्वारा सर्वेत्कृष्टकार्याणाम् अनुभवं ग्रहीष्यति एन्.ए.ए.सि., एन्.बि.ए. इत्यनयो: पुनारचनापूर्वकम् अत्युत्तमपद्धतिं, मानदण्डनं च पुन: प्रबोधयिष्यति ।
2. प्रत्येकं संस्थाया: मूव्याङ्कनं, प्रत्यायनविवरणानि च समर्पितजालपुटद्वारा प्रकाशयिष्यन्ते, येन सामान्या: जना: तानि प्राप्तुम् अर्हन्ति, विद्यार्थिनः अन्ये पोषकाश्च सूचितविषयचयनप्रक्रियायाः अवगमने समर्था: भवितुम् अर्हन्ति च ।

4.17 मुक्तदूरस्थशिक्षणं मुक्तजालपुटपाठ्यक्रमः च

मुक्तदूरस्थशिक्षणयोजनायै (ओ.डि.एल्.) वर्धने, कौशलविकासे, क्षमतानिर्माणे, प्रशिक्षणे, वृत्तिनिर्माणे, आजीवनं शिक्षणप्राप्तौ, महत्त्वपूर्णप्रणालीरूपेण विकासे च मान्यता दत्ता अस्ति, अस्य स्वीकृति: जाता वर्तते च । अनेन मुक्तदूरस्थशिक्षणयोजनाधीन्ये चतुर्लक्षाधिकानां शिक्षार्थिनां नामाङ्कनं जातम् अस्ति । एषा योजना भारते शिक्षणविकासे महत्त्वपूर्णं योगदानं कुर्वती अस्ति । सार्वजनिकसंस्थानां स्वसंस्थानां च द्वारा प्रदीयमानस्य दूरस्थशिक्षणपाठ्यक्रमस्य अनेके प्रकारा: वर्तन्ते । एतत् तादृशविद्यार्थिभ्य: अवसरं कल्पयति, ये च स्वस्य वृत्तिं त्यक्तुं न प्रभवन्ति, अथवा केनचित् कारणेन नियतरूपेण कक्ष्यायाम् उपस्थातुं न शक्नुवन्ति वा । सम्प्रति देशे मुक्तशिक्षणं दूरस्थशिक्षणं च मुख्यत: इन्दिरागान्धिराष्ट्रियमुक्तविश्वविद्यालयद्वारा (IGNOU), उन्नतशिक्षणक्षेत्रे राज्यमुक्तविश्वविद्यालयानां द्वारा, प्राथमिकशिक्षाक्षेत्रे राष्ट्रियमुक्तस्कूलिङ्ग्संस्थाद्वारा (एन्.ऐ.ओ.एस्.) च दीयमानम् अस्ति । तथापि दूरस्थशिक्षणे गुणवत्ताया: विषये काश्चन समस्याः सन्ति, याश्च ओ.डि.एल्.प्रणाल्यां परिष्कारस्य आवश्यकतां दर्शयन्ति ।

व्यापक: मुक्त: च आन्लैन्पाठ्यक्रम: (MOOC) सापेक्षरूपेण न्यूनमूल्येन आधुनिकपाठ्यक्रमाणां निमित्तं नि:शुल्कतया च प्राप्तुं शक्यः । बह्व्य: अन्यशिक्षणसंस्था:, विश्वविद्यालयाश्च मुक्ताध्ययनवेदिकां निर्माय स्वस्य आन्लैन्-पाठ्यक्रमं यच्छन्ति । ज्ञानस्य निरन्तरम् अध्ययनाय वर्धमानायाः आकाङ्क्षायाः आवश्यकतानां च कारणतः भविष्यत्काले व्यापकतायुक्तस्य 'आन्लैन्-पाठ्यक्रमस्य (MOOC) विषये अभियाचना वर्धिष्यते । मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयेन युवाकाङ्क्षिणां मस्तिष्कानां निमित्तं सक्रियाध्ययनाय वेब्अध्ययनस्य (SWAYAM) प्रारम्भ: कृत: अस्ति । एतच्च तादृशः कश्चन जालपुटः (वेब्सैट्) वर्तते यत्र विभिन्नेषु विषयेषु व्यापक: मुक्त: च आन्लैन्पाठ्यक्रम: प्राप्स्यते । व्यापकमुक्त-आन्लैन्पाठ्यक्रमस्य मान्यतायै प्रोत्साहनं संयोजनं, नियन्त्रणं, निर्वहणं, लाभस्य मान्यता, अन्तरणं, सञ्चयनम् इत्यादीनां निमित्तं तन्त्रस्य कस्यचन विकासाय कस्यचित् निकायस्य संस्थापनम् अत्यावश्यकम् अस्ति ।

एतदर्थम् अधोलिखिता: नीतिप्रकारा: स्वीक्रियन्ते -

1. कश्चित् स्वायत्तनिकायः स्थापयिष्यते, यश्च ओ.डि.एल्.-एम्.ओ.ओ.सी.प्रणाल्यां, मानकानां प्रोन्नयनं, संयोजनं, नियन्त्रणम् अनुरक्षणम् इत्यादीनाम् उत्तरदायी भवति । एषः ओ.डि.एल्., एम्.ओ.ओ.सी इत्यनयोः व्यवस्थिताय विकासाय नियन्त्रणाय च मानदण्डं, मानकं, दिशानिर्देशं च सज्जीकरिष्यति । एषः एम्.ओ.ओ.सी इत्यस्य माध्यमेन अर्जितस्य लाभस्य मान्यता, स्थानान्तरणं, सञ्चालनं, पदवीदानं, मान्यताप्रदानम् इत्यादीनां निमित्तं तन्त्रमपि सज्जीकरिष्यति ।

2. ओ.डि.एल्, एम्.ओ.ओ.सी. प्रकारेण पाठ्यक्रमं कार्यक्रमं च या: संस्था: चालयिष्यन्ति, तासां सर्वासां संस्थानां पूर्वोक्तपरिच्छेदे (प्यारा 1) उक्तेन स्वायत्तनिकायेन निर्धारितानां मानदण्डानां गुणवत्तानियमानां च अनुसारं राष्ट्रियस्य स्थानीयस्य च आवश्यकतानाम् आधारेण कार्यक्रमाणां विकास: तेषां मानवीकरणं च करिष्यते ।
3. गुणवत्तासुनिश्चयतासम्पादनाय ओ.डि.एल्.-एम्.ओ.ओ.सी.पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमाणां च संवर्धनाय, नवीनतासम्पादनाय, पुनर्निर्माणाय, आधुनिकतानिर्मित्यर्थं च सर्वेषु अपि विश्वविद्यालयेषु प्रत्यायननिमित्तं गुणवत्ताश्वासनस्य किञ्चन तन्त्रं निर्मास्यते ।
4. सर्वासाम् ओ.डि.एल्.संस्थानां द्वारा अध्येतृसहायतासेवा स्थापयिष्यते । अस्मिन् पाठ्यक्रमस्य निर्वहणं, रिपाजिटरीस्, मुक्तशैक्षिकसंसाधनस्य (ओईआर्)सज्जीकरणम्, एम्.ओ.ओ.सी, 24X7 सहायतापीठसेवा (डेस्क्), बोधकस्य आप्तसमालोचनसेवा, वेबिनार्स-समायोजनम्, चर्चावेदिका, वेब्कास्टिंग्, पुस्तकालयानुकूल्यपरिकल्पनम्, वास्तविकप्रयोगशाला:, ई-अध्ययनस्य प्रकारा:, आन्लैन्कार्यक्रमाणां प्रस्तुतीकरणं, असैन्मेण्ट्दानम्, योग्ये समये कार्यनिष्पादनस्य प्रतिपुष्टिप्राप्तिः, आन्लैन्परीक्षा:, फलितांशघोषणम्, आक्षेपाणां समाधानम् इत्यादय: अन्तर्भवन्ति ।
5. कौशलविकास-उद्यमितामन्त्रालयस्य सहयोगेन राष्ट्रियं मुक्तविद्याभ्याससंस्थानं (एन्.आई.ओ.एस्) व्यावसायिकशिक्षायां सम्भाव्याया: महायाचनाया: (डिमाण्ड्) परिहाराय आत्मानं परिष्करिष्यति । अनेन निर्वहणविषया:, विचारणम्, एन्.आई.ओ.एस्.गतिविधीनां परिशीलनम् इत्यादयः अंशाः समुचितरूपेण निरूढाः भविष्यन्ति ।

4.18 शिक्षाया: अन्ताराष्ट्रीयकरणम्

अन्ताराष्ट्रीयकरणस्य वैश्वीयकरणस्य च अस्मिन् युगे उच्चशिक्षणं, नूतनज्ञानस्य उत्पत्ति: च अपरिहार्य: आयाम: वर्तते । अन्ताराष्ट्रीयकरणे छात्राणां, विदुषां, सङ्कायस्य गतिशीलताया:, शैक्षणिकप्रणालीनां, संस्कृतेश्च आदानप्रदानम्, अनुसन्धानसहयोग:, ज्ञान-अन्तरणं, सामर्थ्यनिर्माणं पाठ्यक्रमस्य अधिगमपरिणामानाम् अन्ताराष्ट्रीयकरणं सीमातीतकार्यक्रमाणां वितरणम् इत्यादिकं समाविष्टं वर्तते । अपि च अस्मिन् वास्तविकगतिशीलता, डिजिटल् अध्ययनं च अन्तर्भूतम् अस्ति ।

उच्चशिक्षणस्य अन्ताराष्ट्रीयकरणात् उन्नतशिक्षासंस्थानां राष्ट्रियस्य अन्ताराष्ट्रीयस्य च स्पष्टता, व्यक्तिविवरणे वृद्धिकरणम्, उच्चशिक्षणस्य वर्धनाय व्यवस्था, छात्राणाम् आधिक्येन प्रवेश:, ज्ञानरूप-अर्थव्यवस्थायै साहाय्यम्, उभयपक्षयो: विकास:, नूतनस्य शैक्षणिकवातावरणस्य विभिन्नता उत्पत्ति: च इत्यादयः अनेके अवसराः कल्पिताः भविष्यन्ति ।

एतदर्थम् अधोलिखिता: नीतिक्रमा: स्वीक्रियन्ते -

1. विश्वस्य श्रेष्ठेषु विश्वविद्यालयेषु चितेभ्यः 200 विदेशीयविश्वविद्यालयेभ्यः भारतीयविश्वविद्यालयै: सह सहयोगस्य माध्यमेन भारते तदीयोपस्थिते: प्रतिष्ठापनाय प्रोत्साह:

प्रदास्यते । यदि अपेक्षा स्यात्, तर्हि कस्यचन समर्थस्य प्रकारस्य स्थापनाय पदस्थापनं करिष्यते । नीतिनियमा: रचयिष्यन्ते इत्यत: विदेशीयाः विश्वविद्यालयाः भारते अध्ययनं कुर्वद्भ्यः भारतीयविद्यार्थिभ्य: तादृशीं पदवीं प्रदातुम् अर्हन्ति, या च मूलदेशे अपि मूल्यवती स्यात् ।

2. अन्ताराष्ट्रीयतासम्पादनं द्विमुखप्रक्रिया इत्यत: भारतीया: संस्था: विदेशेषु परिसरान् आरब्धुं यथा शक्नुयु: तादृशा: अवसरा: प्रदास्यन्ते । अपेक्षायां सत्यां सम्बद्धेषु शासनेषु परिनियमेषु च योग्य: परिष्कार: करिष्यते ।
3. भारते अधीतवतां छात्राणां विदेशेषु अङ्गीकारप्राप्ते: वर्धनाय, विदेशीयच्छात्राणाम् आकर्षणाय च उन्नतशिक्षणसंस्थानां पाठ्यक्रमस्य वैश्विकतासम्पादनाय विश्वस्तरीयत्वप्राप्त्यै, तद्द्वारा वैश्विकयोग्यतासम्पादनं, वैश्विकश्रेष्ठशिक्षणसंस्थासु उत्कृष्टस्थानप्राप्त्यै प्रोत्साह: च प्रदास्यते । प्राय: बहव: विदेशीया: छात्रा: भारतीयसंस्कृते: अध्ययने, भारतसम्बद्धशास्त्राध्ययने च प्रवृत्तिं दर्शयन्तः आगच्छन्ति इत्यत: अन्ताराष्ट्रीयच्छात्राणाम् आकर्षणाय तानि क्षेत्राणि संवर्धयिष्यन्ते ।
4. उन्नतशिक्षणसंस्थासु विदेशीयच्छात्राणां निमित्तं भाषाबोधनकार्यक्रमा: सेतुबन्धकार्यक्रमाश्च भविष्यन्ति, येषां च द्वारा भाषान्यूनतापगम: उच्चस्तरीयपाठ्यक्रमस्य काठिन्यन्यूनीकरणं च भविष्यति ।
5. वैदेशिकाध्यापका: भारतीय-उन्नतशिक्षणसंस्थासु यथा नियुज्येरन्, तथा नीतिनियमेषु परिवर्तनं करिष्यते, येन अधिका: विदेशीयाध्यापका: भारते उन्नतशिक्षणसंस्थाः प्रविशेयु: । विदेशीयाध्यापकै: छात्रैश्च सम्मुखीक्रियमाणाः पारपत्रप्राप्तिः, पञ्जीकरणं, वासकालविस्तार:, नियमकठोरता, आनुकूल्याभावः इत्यादयः वास्तविक्य: समस्या: परिहरिष्यन्ते ।
6. सर्वकारीयवित्तपोषिताभ्य: उन्नतशिक्षणसंस्थाभ्य: अधिकसम्पन्मूलप्रदानाय अन्ताराष्ट्रीयतासम्पादनं कश्चन अधिको गुण: इति परिगणयिष्यते ।
7. यै: देशै: सुचारुतया उन्नतशिक्षणसंस्थासु शैक्षिककार्यक्रमेषु च गुणवत्ताश्वासनम् इत्याद्या: उपक्रमा: यथाक्रमं पालिता: ये च योग्याश्च वर्तन्ते, तादृशै: देशै: सह परस्परसंलापाय उपक्रमा: भविष्यन्ति । एतादृशानां देशानां समूहस्य निर्माणात् उन्नतशिक्षणे स्वेन स्वेन देशेन प्रदीयमानानां पदवीनां परस्परमान्यतासम्पादनं भविष्यति ।
8. क्रमश: वार्षिकमानदण्डेन मान्यताप्रदानस्य व्यवस्थां न्यूनीकृत्य गुणवत्तामानदण्डेन मान्यताप्रदानस्य परम्परायाः आरम्भाय उपक्रमा: करिष्यन्ते ।

4.19 उन्नतशिक्षणे प्रशिक्षणकौशलवर्धनम्

उन्नतशिक्षणव्यवस्थायां वेगेन विस्तारस्य वर्धमानतया, अध्यापकानां स्तरस्य, अध्यापनस्तरस्य च वर्धनम् अत्यन्तं प्रमुखं सञ्जातम् । गुणवत्तायुतस्य शिक्षणस्य प्रदानपरिप्रेक्ष्ये उत्तमा: कौशलवन्त: च शिक्षणवृत्तिं प्रविशेयु:, शिक्षणक्षेत्रप्रवेशात् पूर्वं तेषां प्राथमिकी सिद्धता समीचीना स्यात्, ततश्च वृत्तिसम्बद्धवर्धनाय अवसर: च प्रदेय: भवेत् । उन्नतस्थाने विद्यमानानां

प्रबन्धनकौशलं कस्यचिदपि विश्वविद्यालयस्य सुचारुनिर्वहणम् अपेक्षते । अधुनातनीया कुलपति-कुलसचिव-इतरज्येष्ठप्रबन्धनव्यक्तेः नियुक्तिप्रक्रिया उन्नशिक्षणसंस्थानां समीचीनतया कार्यनिर्वहणं प्रतिबध्नाति । आसां समस्यानां दूरीकरणाय उपायाः चिन्तनीयाः । शिक्षणक्षेत्रे नायकत्वगुणयुताः कठिनासु समस्यासु उपस्थितासु निर्णयस्वीकरणसमर्थाः च अपेक्षिताः ।

अधोनिर्दिष्टाः तात्त्विकाः उपक्रमाः आरप्स्यन्ते -

1. कुशलानां तज्ज्ञानां कार्यकारिसमितिः काचित् रचयिष्यते, यया च विश्वप्रसिद्धैः विश्वविद्यालयैः अनुस्रियमाणा नियुक्तिप्रक्रिया, पदोन्नतिप्रक्रिया, अवरोधनप्रक्रिया इत्यादीनि अधीत्य, उन्नतशिक्षणसंस्थासु बौद्धिक-शैक्षणिकविकासाय स्वीकर्तव्याः उपक्रमाः सूचयिष्यन्ते ।
2. शिक्षणक्षेत्रं प्रति युवसु वर्तमानस्य कौशलस्य आकर्षणाय राष्ट्रव्यापी कार्यक्रमः उद्घोषयिष्यते । शिक्षणवृत्तौ यूनः आक्रष्टुम्, एम्.फिल्-पि.एच्.डि.-कक्ष्यासु अधीयानानां शोधच्छात्राणां शैक्षिकाभिवृद्धौ अकाडेमिक् असिस्टेण्ट्स्, अकाडेमिक् असोसियेटर्स इति च नामकरणं भविष्यति ।
3. नूतनतया नियुक्तानाम् अध्यापकानां मासत्रयात्मक-षण्मासात्मकप्रशिक्षणकार्यक्रमान् आयोजयितुं राष्ट्रस्तरीय-राज्यस्तरीयप्रशिक्षणसंस्थनानि आरप्स्यन्ते । उन्नतशिक्षणसंस्थासु अध्यापकपदवीम् (औपचारिकरूपेण) प्राप्तुं नूतनतया नियुक्तिं प्राप्तवद्भिः अध्यापकैः ईदृशम् अध्यापनप्रमाणपत्रम् अवश्यं प्राप्तव्यमिति नियमः भविष्यति । तस्मिन् प्रशिक्षणकार्यक्रमे अध्यापन-संशोधनप्रणाल्यः (फ्लिप्-कक्ष्यासहयोगः, सहयोगात्मकम् अध्ययनम्, 'केस्'अप्रोच् इत्यादयः) सूचनासम्प्रेषणविधेः उपयोगः, पाठ्यक्रमस्वरूपम्, शैल्यादिकं, लिङ्गसमानतासाधनं, सामाजिक-सामरस्यं, वृत्तिधर्माः, उत्तमोत्तमोपक्रमाणां विनिमयः, स्वक्षेत्रीयाध्ययने जनानाम् अभिवृद्धीनाम् अध्ययनं, तत्तत्कालीनं ज्ञानम् इत्यादिकम् अन्तर्भवति । अस्य प्रशिक्षणकार्यक्रमस्य समनन्तरं तदीये विश्वविद्यालये चतुस्सप्ताहात्मकः सप्ताहषट्कात्मको वा नैपुण्यवर्गः सञ्चालयिष्यते येन च तेन स्वयं संस्थायाः संस्कृतिः, स्वोत्तरदायित्वम् इत्यादिकम् अवगन्तुं शक्येत ।
4. आधुनिकतन्त्रज्ञानस्य निरन्तर-अभिवृद्धेः कारणात्, अध्यापकस्य जीवने महत् परिवर्तनं जातम् । ज्ञानस्य नवीनाः आयामाः उत्पन्नाः । तस्य परिणामः छात्रस्य जीवनेऽपि परिदृश्यते । परिवर्तिते कालघट्टे अध्यापकच्छात्रयोः पात्रं पुनः परिभाषितं करिष्यते, येन स्वाध्यायः, प्रायोगिकपारस्परिकशिक्षणावयवसंयुतं शिक्षाशास्त्रीयं किञ्चन आन्वयिकं स्वरूपं च प्रोत्साहितं स्यात् । एतदर्थं मौल्यमापने परीक्षासु च परिवर्तनम् अपेक्षितम् ।
5. अध्यापकानां शैक्षिककार्यजातस्य मौल्यमापनाय उत्कृष्टविमर्शसहिता काचित् व्यवस्था क्वचित् संस्थापयिष्यते येन च सार्वजनिक-वित्तद्वारा प्रचाल्यमानानां संस्थानां शैक्षणिकम् उत्तरदायित्वं परिपूर्णं स्यात् ।

6. योग्यानां चयने समर्था, नियुक्तितत्त्वयुता च काचित् व्यवस्था भविष्यति, येन अध्यापनक्षेत्रं प्रति पार्श्विकाय प्रवेशाय निर्गमाय च अनुमतिं दत्त्वा सहायकसङ्कायरूपेण कार्यं कर्तुम्, अस्थायिविशेषनियुक्तिं प्रोत्साहयितुं, यन्त्रागार-सर्वकारादिभ्यः इतरक्षेत्रेभ्यः तज्ज्ञानां शिक्षणक्षेत्रं प्रति आगमनं प्रतिगमनं च निर्बाधं कर्तुं च आनुकूल्यं स्यात् ।
7. सुप्रसिद्धासु प्रतिष्ठावतीषु उन्नतशिक्षणसंस्थासु नायकत्व-उत्तेजककेन्द्राणाम् आरम्भाय प्रोत्साहनं भविष्यति । तैः केन्द्रैः ज्येष्ठानाम् अध्यापकानां निमित्तम्, उन्नतशिक्षणसंस्थानिर्वहणाय अल्पकालिकाः कार्यक्रमाः करिष्यन्ते । तेषु ज्येष्ठैः अध्यापकैः अवश्यम् उपस्थातव्यं भविष्यति उन्नतस्तरीयनायकत्वस्थानेषु आत्मनः चयनाय । एतेषु नायकत्वोत्तेजककार्यक्रमेषु निर्णयस्वीकरणं, समानता, वित्तीयव्यवस्था, वित्तीयक्रमः शैक्षणिक-वित्तीय-मानवसम्पन्मूलनिर्वहणं, समस्यापरिहारः, दुर्बलवर्गं प्रति संवेदनशीलता इत्यादयः विषयाः अन्तर्भविष्यन्ति येन च प्राशासनिकानां प्रबन्धकीयानां च कौशलानां परिष्कारः भवेत् ।

4.20 अनुसन्धानं नवगवेषणं नूत्नं ज्ञानं च

विगते दशके संशोधनलेखनेषु कृतिषु च वैश्विकस्तरे भारतस्य भागः यद्यपि वर्धितः दृश्यते, तथापि संशोधनस्तरः न तथा सन्तोषं जनयति । द्वित्राणि अङ्गुलिगणनीयानि वैशिष्ट्यानि विहाय अन्या समग्रा व्यवस्था मध्यमस्तरीया एव वर्तते । संशोधनासक्तिमन्तः छात्राः अध्यापकाश्च विदेशं गन्तुमिच्छन्ति । यतः संशोधनयोग्यं वातावरणं तैरत्र न प्राप्यते । उन्नतस्तरीयसंशोधनस्य प्रचाराय योग्यं वातावरणं निर्मातव्यम् । संशोधनाय नवीनाविष्काराय च अपेक्षितः उन्नतशिक्षणस्य प्रोत्साहकः शैक्षणिकः प्राशासनिकः च परिवेषः अस्माकं देशे निर्मातव्यः । तन्त्रज्ञानशक्तिरूपेण भारतस्य उद्गमम् उपलक्ष्य, ज्ञानाधारिते समाजे नूतनशैक्षणिकशास्त्राणां प्रचारस्य आवश्यकता वर्तते ।

एतदर्थम् अधोनिर्दिष्टाः तात्त्विकाः उपक्रमाः अनुष्ठास्यन्ते -

1. आगामिनि दशके, उन्नतशिक्षणक्षेत्रे सार्वजनिकस्वायत्तभेदं विना न्यूनातिन्यूनं शतं विशिष्टगुणवत्ताकेन्द्राणि विशिष्टगुणवत्ताविभागाः च आरप्स्यन्ते, येषां द्वारा संशोधने विशिष्टा गुणवत्ता साधयिष्यते, नवोन्वेषाणां प्रोत्साहः भविष्यति च । स्वायत्तविश्वस्तमण्डलीभ्यः, शिक्षणतज्ज्ञेभ्यः, संस्थाभ्यश्च ईदृशातिविशिष्टगुणवत्ताकेन्द्राणि आरब्धुम् अनुमतिः प्रदास्यते ।
2. राष्ट्रिय-शैक्षिक-आयोजन-प्राशासनिक-विश्वविद्यालयेन (एन्.यु.ई.पि.ए.) संशोधनकार्यसूच्यां नैपुण्यप्रणाल्याः सुस्पष्टः पुनर्विमर्शः करिष्यते, येन वास्तविक्यः समस्याः गोचरीभवेयुः ।
3. नूतनज्ञानोत्पादनस्य नूतनज्ञानान्वयनस्य च प्रोत्साहाय, उन्नतशिक्षणे पाठ्यक्रमे नूतनज्ञानशाखानां योजनाय, तद्द्वारा भारतस्य तन्त्रज्ञाननायकत्वे बलप्रदानाय च उपक्रमाः भविष्यन्ति ।

4. उन्नतशिक्षणसंस्थासु नवोन्मेषशीलायाः प्रतिभायाः स्वायत्तोद्योगस्य च प्रचाराय शताधिकाः पोषणसंस्थाः संस्थापयिष्यन्ते आगामिषु पञ्चसु वर्षेषु ।
5. नूतनज्ञानसंरक्षणाय, विशिष्य अन्तःशास्त्रीयाध्ययनसंशोधनस्य विकासाय, अपेक्षितस्य मानवसम्पन्मूलस्य संवर्धनाय आन्ताराष्ट्रसहयोगानां प्रोत्साहः करिष्यते ।

4.21 शिक्षणस्य वित्तसाहाय्यम्

भारतीयपरिवेषे शिक्षणं सार्वजनिकहिताय इति मन्तव्यम् । सार्वजनिकवित्तविनियोगः इतोऽप्यधिकः अपेक्षितः अस्मिन् क्षेत्रे । तादृशानि उदाहरणानि दर्शयितुं शक्यानि यत्र बहुषु देशेषु शिक्षणव्यवस्था प्रायः स्वायत्ता, तत्र आर्थिकी सामाजिकी वा उन्नतिः साधयितुं न शक्ता, मौल्यानां हानिरेव दृष्टा च । यैः देशैः शिक्षणं सार्वजनिकम् इति चिन्तितं तैः श्रेष्ठा उत्तमा सामाजिकी उन्नतिः नैरन्तर्येण प्राप्ता ।

1968 तमे वर्षे 1986/92 तमे वर्षे च याः राष्ट्रियनीतयः उद्घुष्टाः तासु सकलगृहीयायस्य (जि.डि.पि.) 6% भागः शिक्षणक्षेत्राय व्ययितव्यः इति निश्चितम् आसीत् । किन्तु वास्तविकः व्ययः तु एतदपेक्षया निरन्तरं बहु न्यूनः । एषु वर्षेषु व्ययपरिमाणम् अस्ति 3.5 % मितम् । अनेन ज्ञायते यत् लक्ष्यपरिसिद्धये शिक्षणक्षेत्रविषये इतोऽपि अधिकः व्ययः करणीयः इति ।

एतदर्थम् अधोनिर्दिष्टाः नीत्युपक्रमाः भविष्यन्ति -

1. सर्वकारेण आ बहोः कालात् प्रतीक्ष्यमाणं सकलगृहीयायस्य (जि.डि.पि.) 6% भागात्मकं व्ययलक्ष्यं प्राप्तुं शिक्षणक्षेत्रे वित्तनिक्षेपस्य वर्धनं करिष्यते प्रशासनेन ।
2. सर्वकारीयाणां प्रयत्नानां साहाय्यार्थं, शिक्षणतज्ज्ञानां सेवाद्वारा सि.एस्.आर्.व्यवस्थाद्वारा च शिक्षणक्षेत्रे वित्तनिक्षेपस्य प्रोत्साहनं करिष्यते । स्वायत्तसंस्थाभिः यत्र शिक्षणक्षेत्रे वित्तनिक्षेपः क्रियेत, तासां प्रोत्साहनाय करावकर्षः, भौतिकसम्पन्मूले शिक्षणस्यापि अन्तर्भावः इत्यादीनि करिष्यन्ते । तन्नाम, सामान्यतः मुख्यानि कार्याणि सर्वकारीयधनेन क्रियन्ते, अन्यानि आनुषङ्गिकाणि कार्याणि स्वायत्तवित्तनिक्षेपद्वारा भवितुमर्हति । शिक्षणसंस्थासु गुणवत्तावर्धनकार्यार्थं संशोधनाभिवृद्ध्यर्थं च स्वायत्तवित्तनिक्षेपः विदेशीयवित्तस्य साक्षान्निक्षेपश्च (एफ्.डि.आय्) प्रमुखकार्यनीतित्वेन उपयोक्ष्यन्ते, वित्तसम्पन्मूलसङ्कलनाय ।
3. नूतनानां शिक्षणसंस्थानाम् आरम्भापेक्षया, यासाञ्च आरम्भार्थं प्रभूतं धनम् अपेक्षितं, विद्यमानानां संस्थानां बलवर्धनाय यत्नः करिष्यते सर्वकारेण प्राशस्त्येन ।
4. सर्वकारपोषिताभिः उन्नतशिक्षणसंस्थाभिः वित्तीयसम्पन्मूलवर्धनाय उपायाः चिन्तनीयाः, अन्यानि वित्तीयसम्पन्मूलानि छात्रचरनिधिः, उदारदाननिधिः बोधनशुल्कवर्धनं, स्वायत्तवित्तनिक्षेपः इत्यादीनि अन्वेष्टव्यानि । किन्तु लाभात् वञ्चिते वर्गे जातेभ्यः बोधनशुल्कापकर्षोऽपि अवश्यमेव चिन्तनीयः ।

5. अधुना उपलभ्यमाना: शैक्षणिकयोजना: वित्तीयदृष्ट्या ये निर्धनाः स्युः तान् प्रापयितुम् आसु योजनासु परिवर्तनं करिष्यते । ऋणस्य वृद्धिप्रमाणं न्यूनीकरिष्यते, ऋणप्रत्यर्पणकालस्य वर्धनं करिष्यते । इदानीम् एकवर्षात्मकं यत् स्यात् तत् वर्षद्वयात्मकत्वेन परिवर्तयिष्यते ।
6. उत्कर्षवर्धनाय दक्षतासम्पादनाय च उन्नतशिक्षणसंस्थासु कार्यकेन्द्रितानुदानप्रदानाय उपक्रमा: भविष्यन्ति ।

अध्याय: - 5

क्रियान्वयनं परिनिर्वहणं च

2016 तमवर्षीया राष्ट्रियशिक्षानीति: अनेकान् दिशानिर्देशान् सम्प्रददाति । एषा 1968 तमवर्षीयाया: नीते: 1986/92 तमवर्षीयनीते: च अनुवर्तनरूपा अस्ति इत्येतत् वयम् अवधातुम् अर्हाम: । एतदत्र अवधातव्यम् अस्ति यत् अभिप्रेतस्य लक्ष्यस्य क्रियान्वयनार्हाया: कार्यनीते: च शिक्षाया: परिदृश्ये रूपान्तरं कल्पयितुं समर्थां वास्तविकरूपतां परिकल्पयितुं च केन्द्रेण राज्यसर्वकारै: च सहयोगिसासूहिकभावनया सम्भूय कार्यं करणीयम् अस्ति ।

शिक्षणक्षेत्रस्य फलावाप्तार: बहव: सन्ति । तेषां महत्त्वं च अस्ति, येषां द्वारा स्पष्टा लक्ष्यप्राप्ति: भवितुमर्हति, येन शिक्षणे अनुमते: वर्धनं, समानताया: निश्चय:, स्तरवर्धनं, सर्वेषु विभागेषु तद्वारा छात्रान् समर्थान् कृत्वा तेषां वैश्विकप्रजात्वसम्पादनम् इत्यादिकं प्रवर्तेत । तान् योग्यं शिक्षणं कौशलं व्यवहारं च शिक्षयित्वा ज्ञानाधारितसमाजस्य पणं सम्मुखीकर्तुम् अपेक्षितस्य अभ्यासस्य प्रदानं स्यात् ।

अस्या: नीते: घोषणसमनन्तरं विस्तृता अनुष्ठानप्रणाली अपि फ्रेम्वर्क फार् एक्षन् (एफ् एफ् ए) द्वारा भविष्यति येन पूर्वेक्तानां प्रत्येकं सूचनानामपि सम्यगनुष्ठानं स्यात् । इदमत्र वक्तव्यं यत् नीतौ उक्ता: अंशा: यथावत् पालनीया: इति, एते परिवर्तयितुम् अशक्या: इति वा चिन्तनीयं नास्ति । अपि तु इदम् उद्दिष्टस्य मार्गस्य प्रदर्शनपरमेव । विविधेषु अंशेषु परिवर्तनमपि उद्दिष्टमेव । यत: लक्ष्याणां वैविध्यवशात् स्थानीयपरिवेषाणाम् अपि भेद: वर्तते एव । कालानुगुणं प्रसङ्गाः अपि परिवर्तन्ते एव । अत: यदि नीतौ ईषदपि परिवर्तनं नाङ्गीक्रियेत तर्हि अनुष्ठानं क्लेशदायकं दुश्शकं च स्यात् ।

बहूनि एतादृशानि उदाहरणानि प्रदर्शयितुं शक्यानि, यत्र योग्याया: अनुष्ठानव्यवस्थाया: अभावात् पूर्वतननीते: निर्णया: अनुष्ठानपथं न आगता: एव इति । एतादृशानां प्रसङ्गानां निवारणाय प्रत्येकं राज्येन केन्द्रशासितप्रदेशेन च फ्रेम्वर्क फार् एक्षन् (एफ् एफ् ए) सज्जीकरणीयं प्रादेशिकतां सामाजिकीं सांस्कृतिकीं च परिस्थितिं मनसि निधाय । एतद्वारा शिक्षणसंस्थासु सांस्थिकसिद्धता:, प्राशासनिकव्यवस्थानिर्माणं च कृत्वा स्पष्टकार्यक्षमतामापकादिकं सज्जीकृतं चेत् गुणयुता: परिणामा: सुमहन्ति अपि लक्ष्याणि च अवश्यमेव साधयितुं शक्यानि । सांविधानिकविकेन्द्रीकरणयुक्ते अस्मिन् कालघट्टे समुदायानां महान् सहभाग: अत्यन्तम् अपेक्षित: । लक्ष्यप्राप्तिरूपणतन्त्रस्य एषा प्रक्रिया तलस्पर्शिनी प्रत्येकं जनपदव्यापिनी च स्यात्, यत्र च स्वीया कार्यानुष्ठानपद्धति: (एफ् एफ् ए) सज्जीकृता स्यात् ।

प्रत्येकं शिक्षणसंस्था अपि सूक्ष्मेक्षिकायुक्ताम् अनुष्ठानप्रणालीम् अवश्यं सज्जीकुर्यात् इति आशय: ।

वित्तीयसम्पन्मूलानि सर्वदा समस्यायन्ते, येन तानि परिणामे न्यूनतां जनयन्ति, तद्वारा समग्रासर्वकारीयायां व्यवस्थायां, स्वायत्तक्षेत्रे, इतरसर्वकारीयोपक्रमेषु, अन्तत: समग्रे देशे च विपरिणामः सञ्जायते । अत: एतै: सर्वै: सम्भूय एतत् शैक्षिकसम्पन्मूलबलप्रदानस्थं राष्ट्रियम् उत्तरदायित्वं स्वीकरणीयम् एव । शैक्षणिकव्यवस्थाया: योग्यव्ययीकरणसंस्कार: उत्तरदायित्वग्रहणं च अपेक्षितम् अग्रे सर्तुम् ।

अनुष्ठानप्रणाल्या: आवरणसज्जताकाले शिशुपालनकेन्द्राणि, पौष्टिकाहारदानम्, आरोग्यं, क्रीडा:, स्वच्छता, जलसम्पन्मूलानि इत्याद्या: शिक्षणक्षेत्रसम्बद्धा: अन्या: सेवा: अपि योजनीया:, येन परिणामप्राप्तौ एकरूपता स्यात् । सम्बद्धासु बहुमुखीषु संस्थासु शिक्षणेतरविभागानां मध्येऽपि सहकार्यकरणस्था मानसिकता अवश्यं वर्धनीया ।

पूर्वतनानाम् अनुभवानां द्वारा पाठं पठित्वा तद्वारा प्रत्येकं कार्यकेन्द्रेणापि योग्या: मानकपद्धतयः तन्त्राणि व्यवस्थाश्च निर्मातव्याः, येन काले काले प्रगते: मौल्यमापनं, मूल्याङ्कनं, प्रत्येकम् अंशैः परिणामप्राप्तौ अवाप्ता प्रगति: च अवगम्येत । एतत् मूल्याङ्कनं राष्ट्रराज्यसर्वकारेषु स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति इति तत्त्वम् अवलम्ब्य भविष्यति । तेन च मध्यकालीनपरिष्कारार्थं आनुष्ठानिकपरिवर्तनार्थं च अपेक्षिता व्यवस्थिता प्रक्रिया सिद्ध्यति प्रकटलक्ष्यप्राप्त्यै । एतेन मध्यकालीनव्यवस्थानाशसम्भावना दूरीकृता भविष्यति, यस्य विपरिणामे दृष्टे: अनवगम: नीत्युक्तलक्ष्मकूर्दनं च स्यात् ।

उपर्युक्तान् अंशानपि संयोज्य, अस्माकं देशस्य वैशाल्यं, विविधतां, विभिन्नस्वरूपादिकं च मनसि निधाय शिक्षणस्य आनुष्ठानिक-उपविभागान् च विज्ञाय, ज्ञानाधारितस्य सूचनाधारितस्य चटुलस्वभावयुकतस्य समाजस्य परिप्रेक्ष्यं च ज्ञात्वा तदा तदा जायमाना: समस्या: उपलक्ष्य, काले काले एतेषां मूल्याङ्कनं कार्यम् । अत: अस्या: नीते: पञ्चवार्षिकं मूल्याङ्कनं करणीयं, तत्तत्कालीनराष्ट्रिय-जागतिकप्रवृत्ते: समं पुरोगमनाय ।